

Xesús Valverde

A edición desta monografía do IEM contou co patrocinio do Concello de Nigrán.

© Da presente edición: Instituto de Estudos Miñoranos

© Do texto: Autoras e Autores asinantes

© Das imaxes: Herdeiros de Xesús Valverde

Editor: **Antón Mascato**

Fotografía: **J. Daniel, Familia Valverde**

Asesoramento Lingüístico: **Miguel Anxo Mouriño**

Deseño da colección: **Manoel Santos**

Maqueta: **Daniel Sotelo**

Execución gráfica: **Obradoiro de Nova Galicia Edicións**

<http://www.novagalicia.com/>

anton@novagalicia.com

Dep. Legal: VG 416-2011

ISBN: 978-84-15164-42-5

INSTITUTO DE ESTUDOS MIÑORANOS

Director: **Carlos Méixome Quinteiro**

Aula de Cultura "Ponte de Rosas"

Apartado 30 - 36380- Gondomar

986 360 575

<http://www.minhor.org/>

e-mail: direccion@minhor.org

EFRÉN JUANES (ALCALDE DE NIGRÁN)

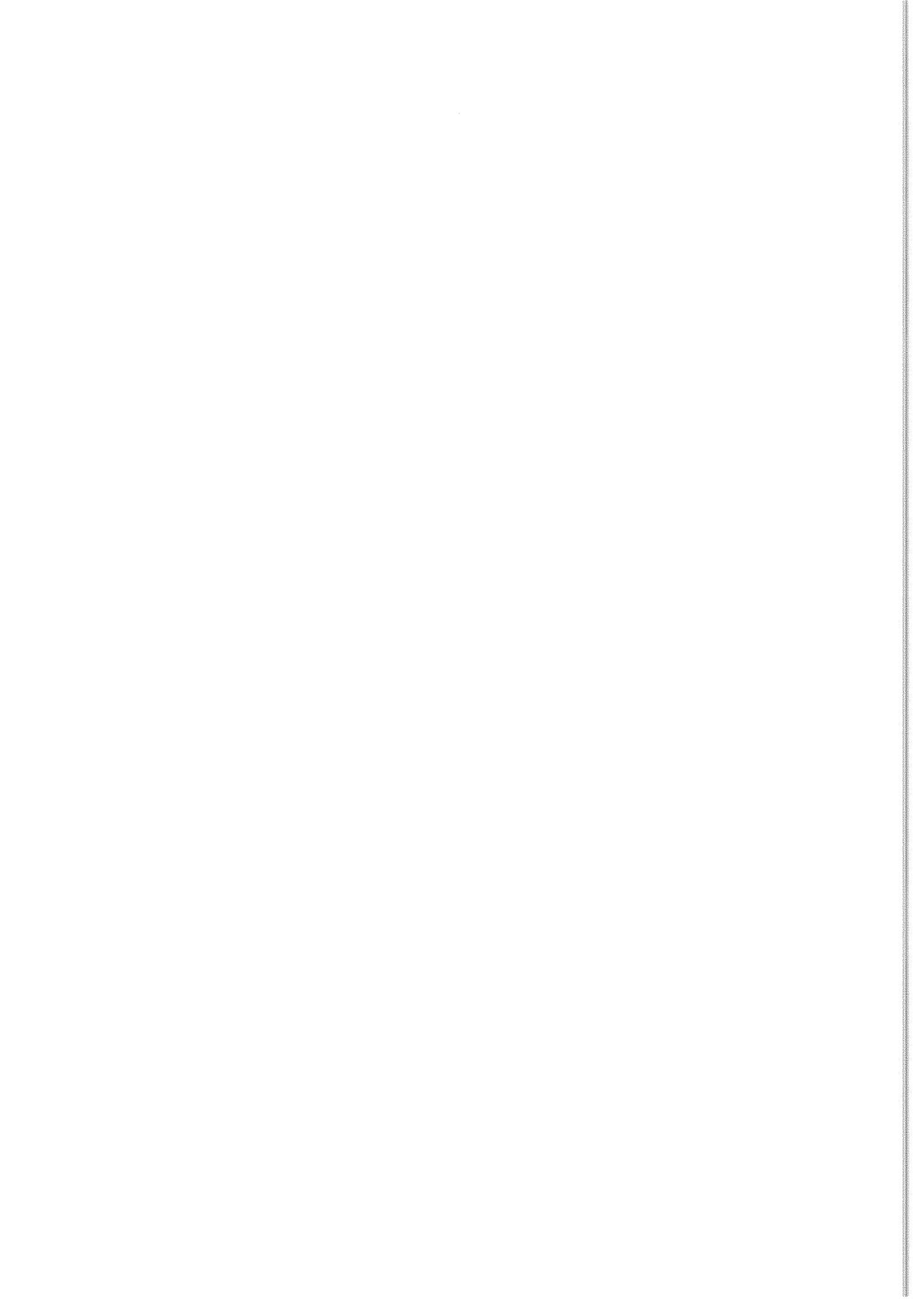
O noso concello foi sempre terra de acollida de xentes múltiples e diversas. Xentes do mundo do traballo, da empresa, de aquí e de acolá... mais tamén das artes e das letras. Algunhas destas últimas deixaron forte pegada entre nós como no caso de Gonzalo Torrente Ballester, Carlos Casares ou don Paco del Riego. Outros non só deixaron pegada senón que ficaram para sempre impregnados da nosa paisaxe e da nosa particularidade miñorá como é o caso de Xesús Valverde que un día deixou escrito "Yo soy el río? me hizo al lado de mis padres". Ese río, o Miñor, que impresionou os adolescentes ollos de Xesús cando A Ramallosa se converteu no seu Macondo particular inzado de robalizas, sollas, xilgaros, lagartas, festas...

A Cabreira, A Romana, A Ramallosa, todo San Pedro a onde regresará unha e outra vez e argallará o seu niño entre socalcos e as vellas paredes da casa paterna, ollando sempre para o río, para a foz e a ponte d'A Ramallosa, coa igrexa de Santa Cristina de Sabarís e o castro da Pedra Moura como fondo e, nun primeiro plano, a pereira e o limoeiro do seu eido.

Para moitos veciños e veciñas de Nigrán, Xesús Valverde pode ser un descoñecido xa que a súa vida estudantil e logo profesional afastouno de nós. Mais Xesús sempre permaneceu n'A Ramallosa como puidemos comprobar na exposición que se presentou na sede do Instituto de Estudos Miñoranos, posible grazas ao xeneroso labor desta institución cultural, da súa filla Alba, do seu irmán Antonio e do seu sobriño Pepe.

Neste número monográfico da revista de Estudos Miñoranos a el dedicada poderemos profundar no coñecemento da súa obra escultórica e pictórica amplamente recoñecida no mundo das artes en forma de premios e múltiples exposicións (Madrid, Nova York, Barcelona, Zaragoza, A Haia, Vigo...); a súa obra escultórica de gran formato está instalada en cidades como Madrid, Vigo ou Valencia ou en diversos museos.

Só resta lamentar que, polo de agora, os veciños e veciñas de Nigrán non poidan gozar dunha obra pública de quen quedou prendido pola beleza da súa paisaxe para devolvémola matizada e renovada pola súa enerxía creativa.

CARLOS MÉIXOME QUINTEIRO (DIRECTOR DO IEM)

Ata non hai moito tempo Xesús Valverde era para min un absoluto descoñecido. A súa obra tamén. Coido que infortunadamente para unha maioría das persoas que residen no Val as dúas cousas, obra e artista, seguen a selo. Máis estamos seguros de que esta nova monografía da Revista de Estudos Miñoranos poderá amolecer a indiferenza, mitigar a ignorancia e deitar luz sobre a obra plástica de Xesús Valverde.

O meu primeiro encontro con Xesús Valverde foi involuntario e un pouco tétrico. Hai anos, non debía haber moito que falecerá, andaba eu, no cemiterio, esa importantísima fonte historiográfica, de San Pedro da Ramallosa, na procura da tumba de don Xosé Arias Teixeira. Foi cando, a poucos metros da granítica e sobria cova do señor da casa de Pías, decateime dunha non menos esgrevia e pétrea tumba, en contraste cos grandilocuentes nichos que os rodean, que simplemente tiña por riba unha placa de cerámica cuns reberetes azuis e ocre e o seu nome gravado.

Tempo despois, posto en marcha o Instituto de Estudos Miñoranos como aglutinador de xentes diversas e plurais preocupadas polas distintas manifestacións culturais, fun sabendo de Xesús e a súa obra. Primeiro polo seu colega artístico e admirador Fernando Casás, logo polo seu irmán Antonio, ou quizais deberamos dicir Juan nese común costume miñorán de andar transmutando nomes, despois polo seu sobriño Pepe e a súa outra irmán Tita. Todos foron xirando ao redor dese lar común da cultura no que se foi convertendo o IEM e aos poucos Xesús foi ocupando máis e máis tempo nas conversas infelizmente sempre apuradas. Delas naceu a idea de xuntar esforzos para recuperar a súa obra.

Mais non me decatei da súa potencia artística ata que visitei, na compañía da súa filla Alba e do seu sobriño Pepe, a súa casa nos socalcos que, do lado da Romana e da Cabreira, en San Pedro, beirean a foz de quén nos nomea. Alí ademais das esculturas que iluminaban os diversos recantos da casa e do eido, foron saíndo dos moitos caixóns dunha vella cómoda ducias de debuxos que tiñan unha común identidade miñorá: a pereira da casa, os limóns da solaina, as liñas femininas da Groba, a foz, o curuto castrexo da Pedra Moura, as reviravoltas do río, a ponte medieval...

A colaboración de Alba e da súa familia foi imprescindible tanto para argallar a exposición que acolleu a sede do IEM na Aula de Cultura “Ponte de Rosas” de Gondomar como para preparar esta monografía.

A acción cultural dunha asociación sen ánimo de lucro máis tamén sen recursos só é posible polo compromiso xeneroso de moitas persoas que achegan desinteresadamente o seu tempo e traballo. Neste labor cumpre salientar, ademais das persoas citadas. Ao fotógrafo baionés J. Daniel que retratou a inmensa maioría das imaxes que se recollen nesta revista; ao Miguel Mouriño, que coma sempre andou espelido na procura de erros e grallas, e a Fino Lorenzo e aos irmáns Soliño, Antonio e Alfonso, que coidan da programación da Sala de Exposicións da Aula de Cultura Ponte de Rosas. Sen esquecermos da paciencia de Antón Mascato que sempre procura que as nosas edicións estean en tempo e forma.

O noso agradecemento aos e ás autoras que acudiron pronta e xenerosamente ás chamadas de Alba Valverde ou ás nosas.

Mais a imprescindible xenerosidade das persoas citadas non resolve as necesidades crematísticas que asumiu a Concellería de Cultura de Nigrán e a súa Alcaldía que fixeron posible que esta monografía dedicada a Xesús Valverde estea nas vosas mans.

Beizón.

O Val Miñor na obra de Xesús Valverde

ALBA VALVERDE

As visións interiores, que exceden o intelecto e os conceptos, non poden estaren dissociadas da experiencia sensible. Fai falta recorrer á arte para abordar os lugares que a razón non pode acadar.

Gao Xingjian.

Se é difícil para min escribir coa necesaria distancia e obxectividade sobre Xesús Valverde, máis difícil é facelo sobre a súa relación co Val Miñor, pois esta contorna non só conformou en boa medida as miñas paisaxes afectivas, senón que é, ademais, indisoluble da presenza e as imaxes do meu pai.

A relación de Xesús Valverde (Vigo, 1925 - Madrid, 1993) co Val comeza sobre todo a partir de 1940, cando a súa familia, residente en Vigo, cambia Canido pola casa familiar dos Valverde na Ramallosa como lugar de vacacións. Unha casa grande fronte ao río Miñor situada na Xunqueira, na estrada que vai de Ramallosa a Gondomar, pola que nese tempo circulaba o tranvía. Neste lugar desenvolverá as raíces que se estenderán á familia, á xente do Val e á natureza do lugar, especialmente ao río

Co tempo Ramallosa será o seu lugar de referencia e frecuente destino; non obstante, establecido en Madrid, só expresará esta importante conexión co Val Miñor na súa obra artística máis serodia.

As razóns para establecerse en Madrid descríbeas el mesmo nunha entrevista

*En Madrid sempre hai maiores posibilidades: existen máis galerías e un campo máis aberto [...] En Madrid atopo máis posibilidades para realizarme.*¹

Ás oportunidades que para a súa formación artística e desenvolvemento profesional lle ofrece Madrid sumaríase a

*En el recuerdo mi casa, grande,
llena de puertas abiertas, e
la convivencia debajo de
la viña fresca y encima del
río el comedor lleno de
luz con ventanas al paisaje
yo soy el río → me hizo
al lado de mis padres*

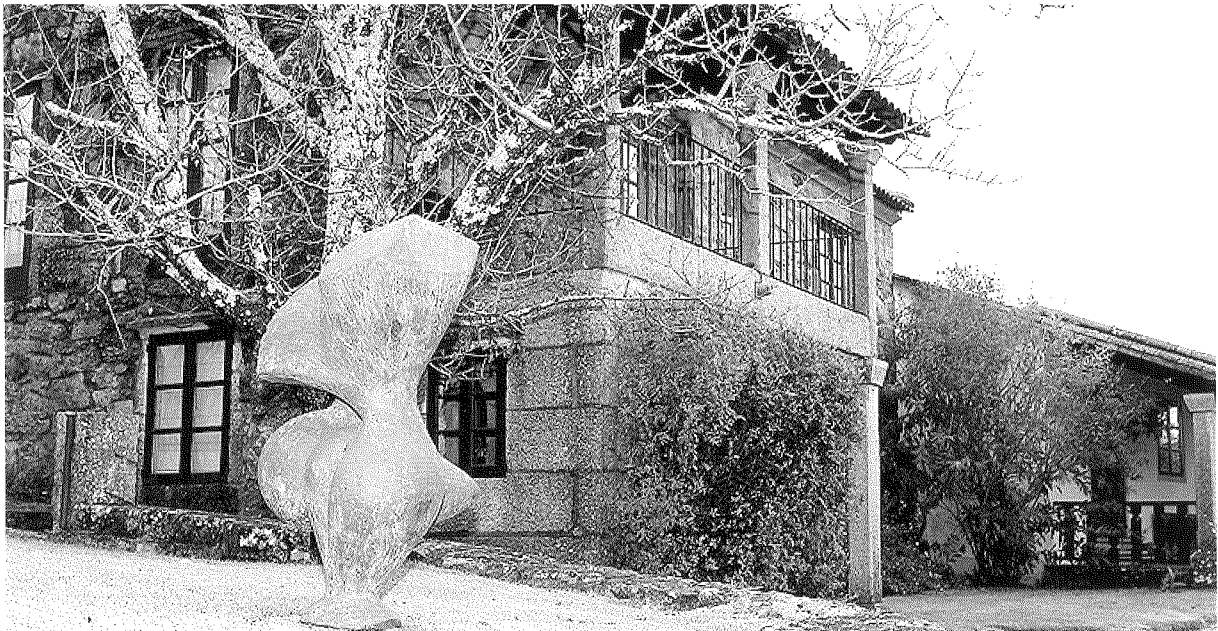
En el recuerdo mi casa, grande, llena de puertas abiertas a la convivencia debajo de la viña fresca y encima del río el comedor lleno de luz con ventanas al paisaje. Yo soy el río → me hizo al lado de mis padres

(Escrito de Xesús Valverde, sen data, aproximadamente a finais dos 80)

posible necesidade de afastarse do Val Miñor, e illarse así da dimensión emocional e vital dese territorio, para potenciar a súa concentración creativa. O feito de que non sexa ata finais dos anos 80 cando aborde as referencias do Val na súa escultura e obra gráfica explicárase dende a necesidade de tempo para poder interpretar esta paisaxe e facelo como expresión da paisaxe interior.

Vista do río Miñor.

Casa de Tita Valverde na Ramallosa con escultura de Valverde en primeiro plano.

Pereira da casa da Ramallosa co río Miñor e a illa.

Pero, aínda que ausente na temática da súa obra artística ata entón, A Ramallosa e o Val Miñor foron o lugar de identificación persoal.

As primeiras intervencións de Xesús Valverde no Val Miñor realízanse a través do ámbito da arquitectura e están unidas aos vínculos familiares. A finais dos anos 60 adquire e reforma a casa da Ramallosa que pertencera aos seus bisavós. A este proxecto seguiríanlle, nos anos 80, a reforma da casa dos seus pais, daquela propiedade da súa irmá Concha; nos anos 90, a construción dunha casa para a súa irmá Tita a partir da reforma e unión de dúas edificacións existentes, que non chegou a ver rematada; e un proxecto de casa no Val para a súa irmá Isabel, que quedou sen construír.

Estes proxectos arquitectónicos incorporan, máis alá dos aspectos construtivos, unha forma de habitar o espazo e de relación das persoas co territorio. En todos eles destaca a preservación do patrimonio arquitectónico local, tanto no emprego dos materiais coma na incorporación de proporcións espaciais tradicionais. Construindo dende o diálogo co medio, Xesús Valverde, como escultor, comprende a intervención arquitectónica dende o coñecemento e o sentimento; a consideración das formas e materiais que a compoñen, dende a percepción e vida con eles. Con profesionais dos oficios de carpinteiro, ferreiro e canteiro (como Rodrigo Alar, Giño, quen tamén colaboraría nalgunha das súas esculturas en pedra de gran formato), os materiais móstranse sen artificios e formando parte de elementos construtivos funcionais non decorativos. A madeira de castaño ou carballo e a pedra de granito da zona transmítenlle, nas proporcións dos seus volumes e o acabado das súas superficies, calidez e beleza aos espazos así construídos.

Con cada proxecto Xesús Valverde preserva a memoria arquitectónica colectiva e os coñecementos e referencias culturais tradicionais, fortalecendo a identidade rural degradada e dotando as construcións dun sentido de pertenza e respecto pola contorna.

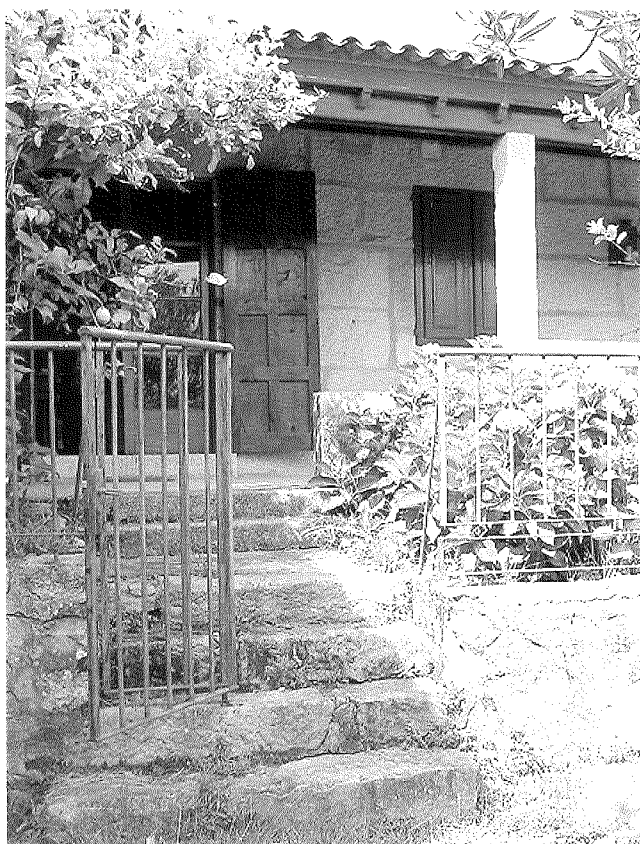
A súa casa da Ramallosa está emprazada nun terreo socalcado sobre o dos seus pais. Aínda que con entrada dende o camiño da Xunqueira, manteivo durante moito tempo a

Xesús Valverde e Rodrigo Alar "Giño" e outros axudantes rematando a peza que se instalaría no IES Os Rosais-Vigo.

unión co terreo da súa irmá Concha e Xosé Fiaño, descendendo a través dun camiño en zigzag polos socalcos que sortean a pendente do terreo.

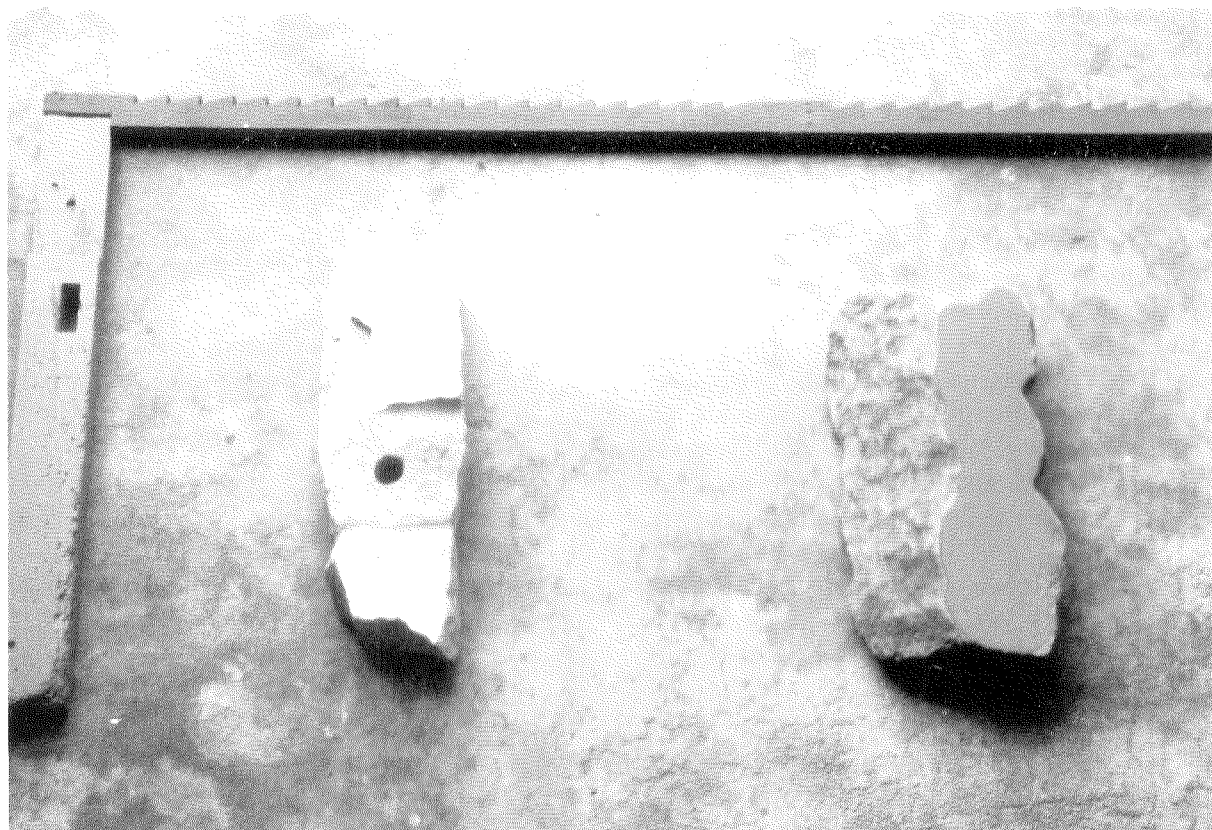
Conservará, na reforma, a robustez dos seus anchos muros de pedra, deixando no interior un amplo espazo diáfano como salón comunicado cunha solaina teitada fronte ao río. Dende a solaina, a vista panorámica do Val esténdese dende o monte do Galiñeiro ata o monte Castro de Moura, coa illa do río Miñor en primeiro plano. A entrada principal da casa pola solaina está flanqueada por un limoeiro. Un deses que dan limóns de grosa e aromática casca, e en cuxo tronco unha pequena póla servía de gancho para agachar a antiga chave de ferro. O desnivel do camiño en curva que bordea a casa permite ventás a unha planta baixa construída directamente sobre a rocha do terreo.

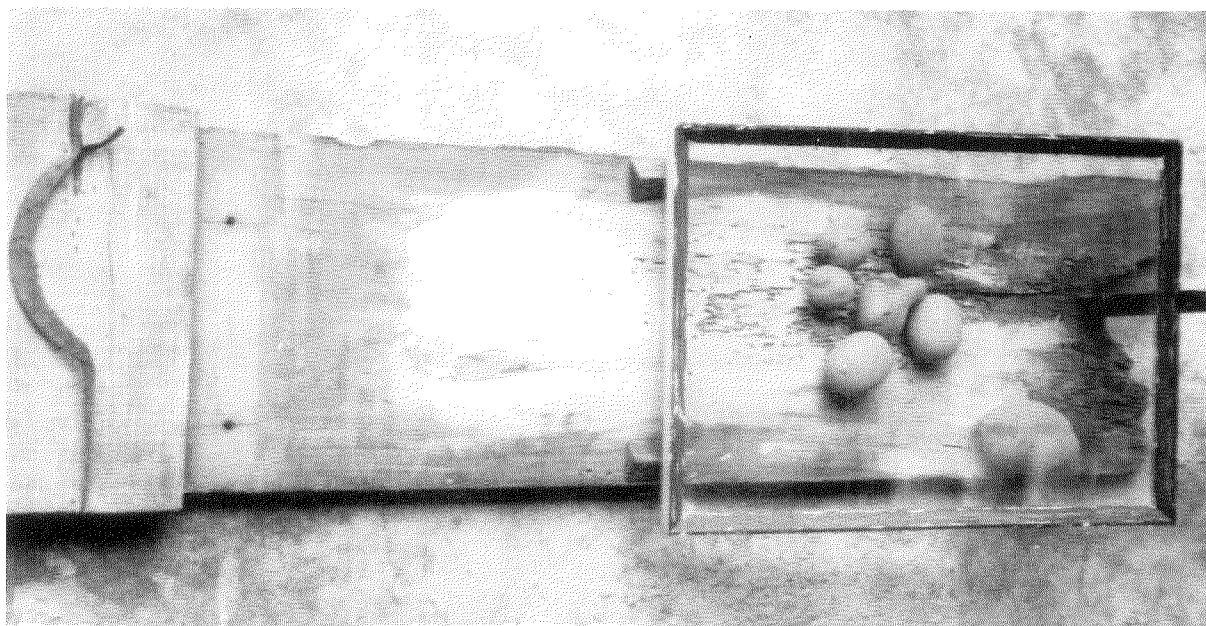
Casa da Ramallosa.

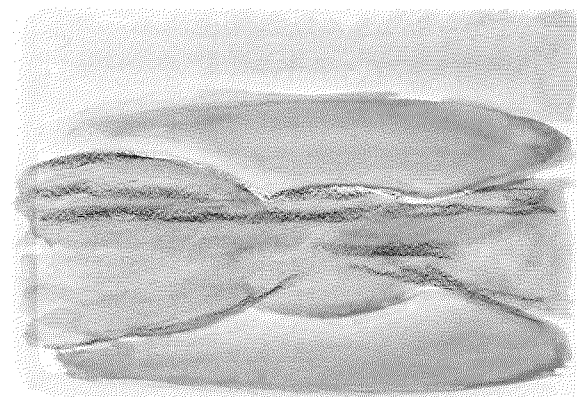
Instalación. Madeira e pedras. Medidas variables, 1992.

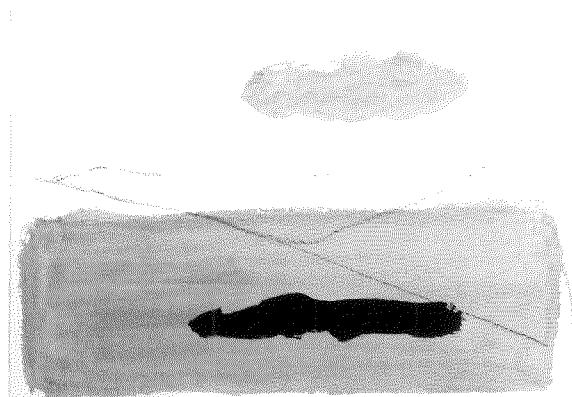
Sen título, 1991. Madeira, pedra, pigmento.

Sen título, 1991. Madeira, ferro, patacas, pigmentos, cristal.

Val Miñor I, 1990-1992. Carbón e gouache. 28.5x38 cm.

Sen título, 1991). Tinta, carbón (b/n). 25.5 x 35 cm.

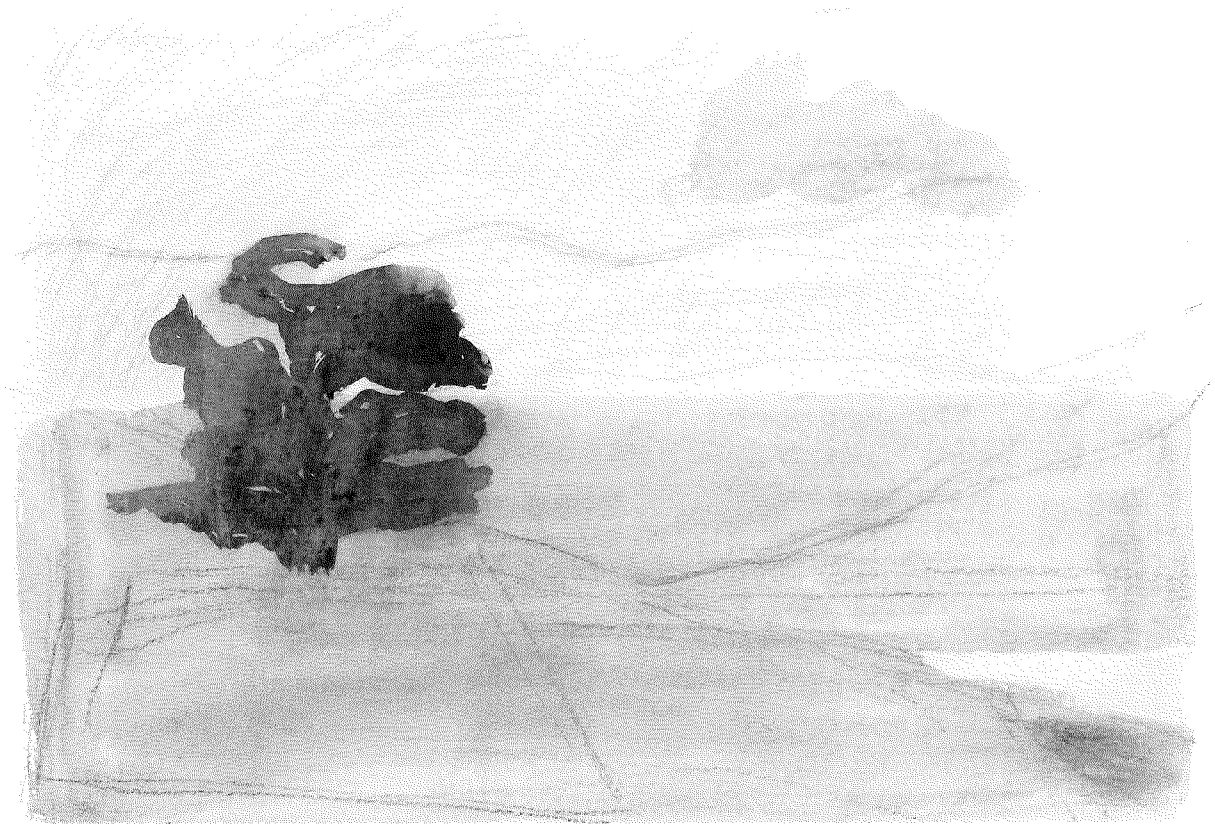
Unha edificación anexa á casa destínaa para estudio, onde Xesús Valverde traballa os meses do verán e as breves tempadas de inverno ou primavera que pasa na Ramallosa. Viaxes que, realizados nas distintas épocas do ano, permítenlle convivir coas diferentes manifestacións da paisaxe, acentuando as xa de por si variables condicións atmosféricas da contorna. A visión do Val transfórmase dende os días de sol e visibilidade nítida aos días de chuvía e tormenta, ou nos que entra a néboa, cando apenas ou nada se percibe das montañas do horizonte. Visión que tamén cambia coas enchentes ou baixadas da marea que, nun mesmo día, tornan o río nunha marisma vadeable.

Xunto con estas imaxes visuais, outras percepcións olfactivas e acústicas forman parte das referencias persoais do lugar. Hai un olor característico que se vincula coa casa: do mar, próximo, e do río, que ao seu paso pola Ramallosa é aínda de auga

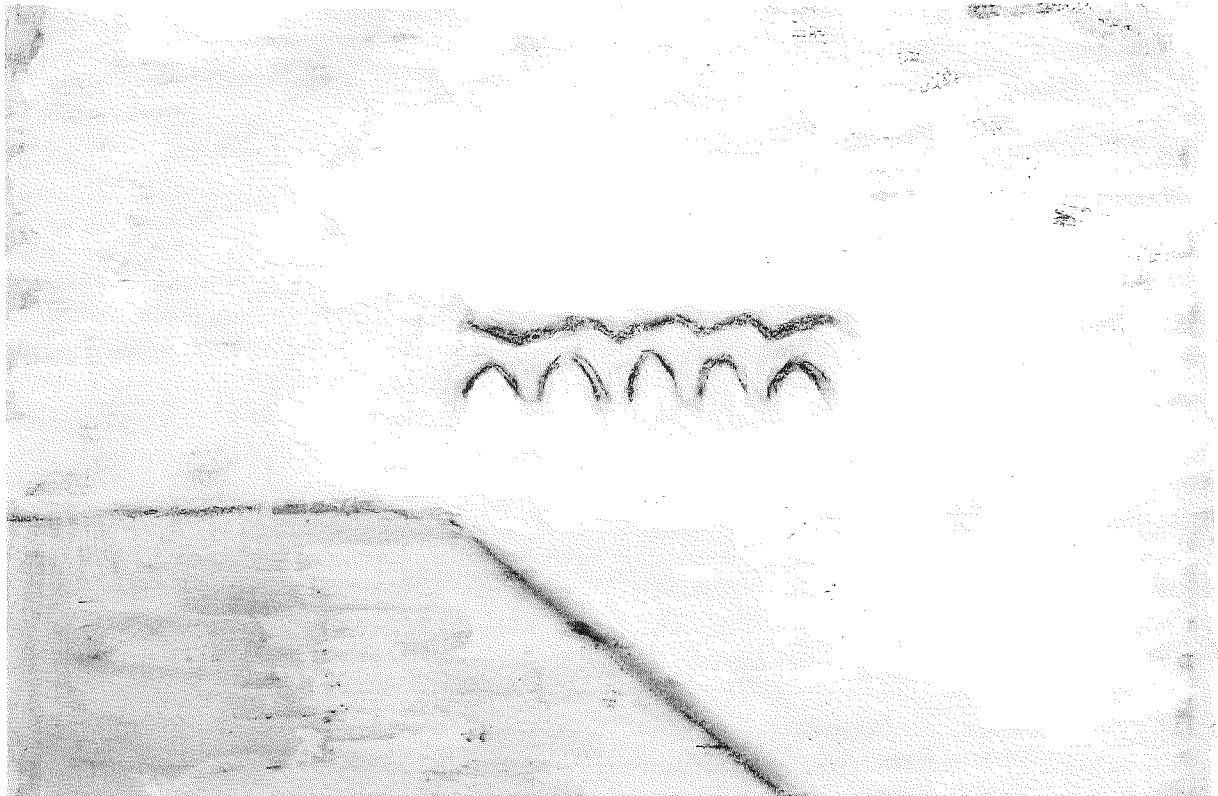
salgada, da vexetación (froiteiros, piñeiros e eucaliptos,ε), mesmo da humidade da casa pechada, que impregna ata a roupa. Entre os sons que forman parte dese imaxinario está o canto dos galos e galiñas de Olivia e Custodio, no terreo veciño á casa; os ladridos nocturnos dos cans, que delimitan, nun tecido invisible, a rede habitada do Val; e as presenzas dos veciños, ben sexa polas voces ou polos pasos no camiño.

As estancias en Ramallosa permiten tamén as reunións coa familia e os amigos, así como os encontros e conversas con veciños polos que Xesús Valverde sentía un afecto moi especial, como os enxeñosos relatos de Xermán ou as sabias reflexións de Custodio.

En relación co seu traballo, á parte das intervencións arquitectónicas mencionadas, e descontando algúns óleos da súa época de formación, tiveron que pasar

Val Miñor II, 1990-1992. Carbón e tinta chinesa. 25,5x 35 cm.

Ponte románica I, 1990-1992. Gouache, carbón e sepia. 28.5 x 38 cm.

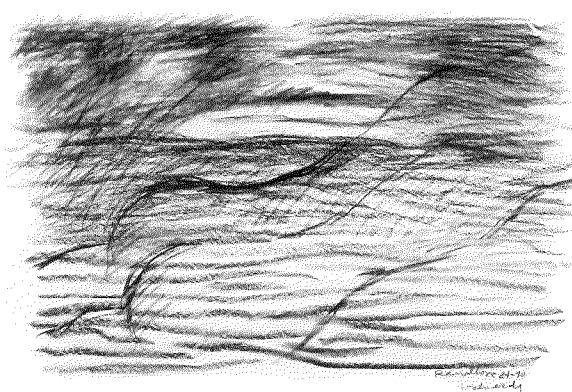
Sen título, 1985-1990. Pastel e gouache. 35 x 50.5 cm.

moitos anos para que Xesús Valverde abordase na súa obra artística referencias explícitas ao Val Miñor. Co tempo, o coñecemento e a madurez como artista permítenlle desenvolver un novo nivel de consciencia dende o que abordar esta temática nas súas obras mediante unha transformación simbólica da paisaxe. Transformación que provén, en boa medida, do sentimento de pertenza a un lugar, que non é só un ámbito físico ou de desenvolvemento vital, senón tamén un ámbito espiritual e cultural.

A arte universal non existe senón cando comunicas demais e iso faise mellor cando es dun lugar.²

As esculturas de finais dos anos 80 enmárcanse así mesmo dentro do cambio que supuxo, na obra de Xesús Valverde, a incorporación e a transformación de materiais atopados. Un cambio que lle permite traballar ideas e buscar formas cun tempo máis flexible que o requirido para a transformación da materia nas obras en bronce ou pedra.

Estas obras -tanto as instalacións escultóricas coma os debuxos- pasan a ter unha finalidade non representativa, se-

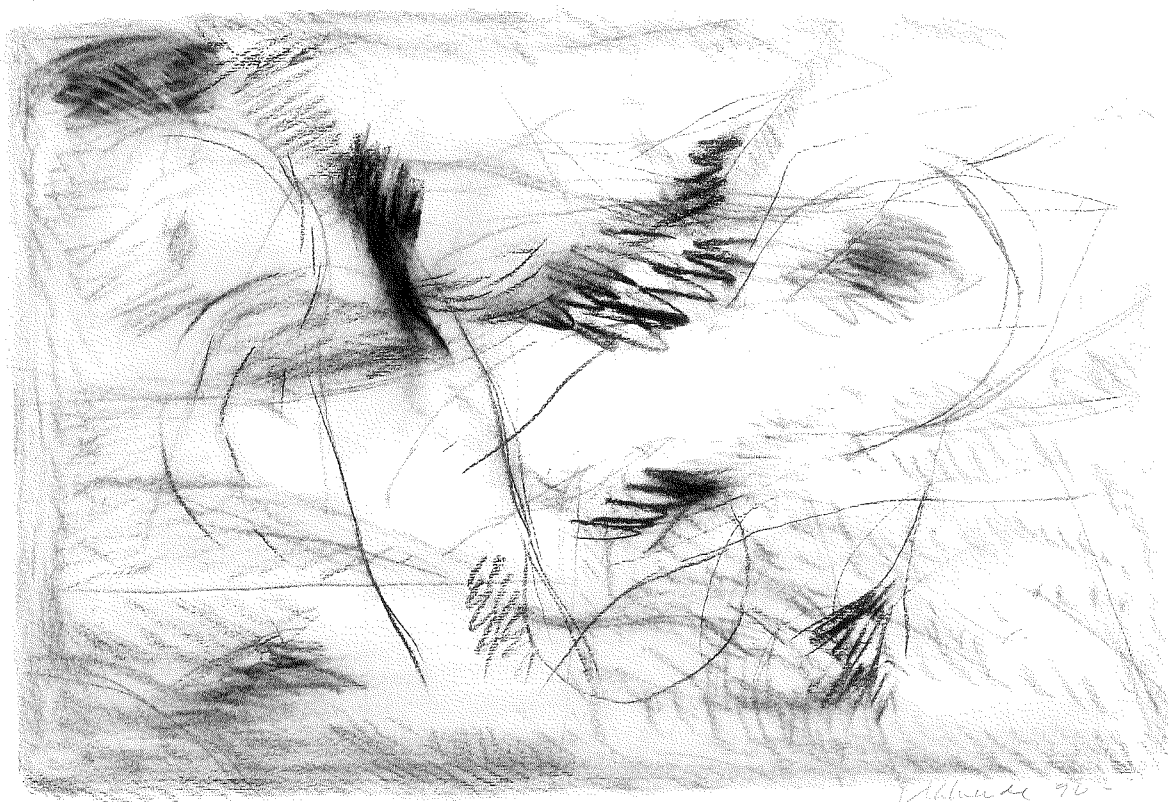

Paisaxe figura 2. Ceras e carbón. 64 x 45 cm.

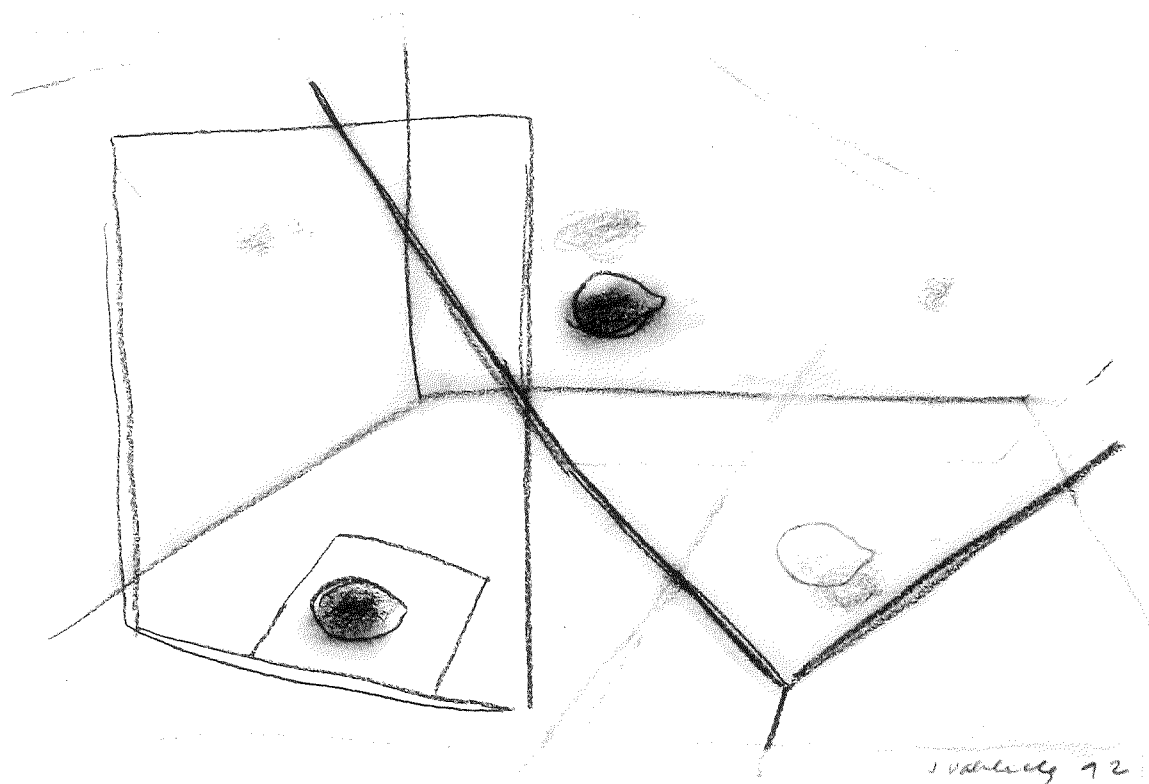
nón interpretativa. Interpretación da natureza do Val dende unha dobre aproximación, como lugar xeográfico e como lugar mental. Lugar xeográfico que condiciona e é condicionado pola identidade persoal. Lugar mental que, a través do coñecemento, intenta transcender esa identidade persoal nunha procura cara a unha comunicación máis universal. Non hai na súa obra unha demarcación conflictiva en ambas as dúas aproximacións. Danse simultaneamente, alimentándose e complementándose mutuamente.

Sen título, 1992. Carbón. 31 x 45 cm.

Sen título, 1992. Carbón. 42 x 68 cm.

Limóns I, 1992. Carbón e gouache. 23 x 31,5 cm.

As esculturas que teñen unha relación directa co Val son, maioritariamente, instalacións e, aínda que de carácter máis abstracto cás súas esculturas figurativas (mulle- res, maternidades, torsos...), teñen, non obstante, un sentido figurativo poético na súa materialización. Non só entra en diálogo a composición espacial coa xeometría ou topoloxía representada, senón que os materiais empregados -vigas de madeira, ferro, pedras, tellas, cristal, pigmentos brancos e azuis- conforman a interpretación da paisaxe dende unha visión interior, sendo o río un dos temas máis tratados.

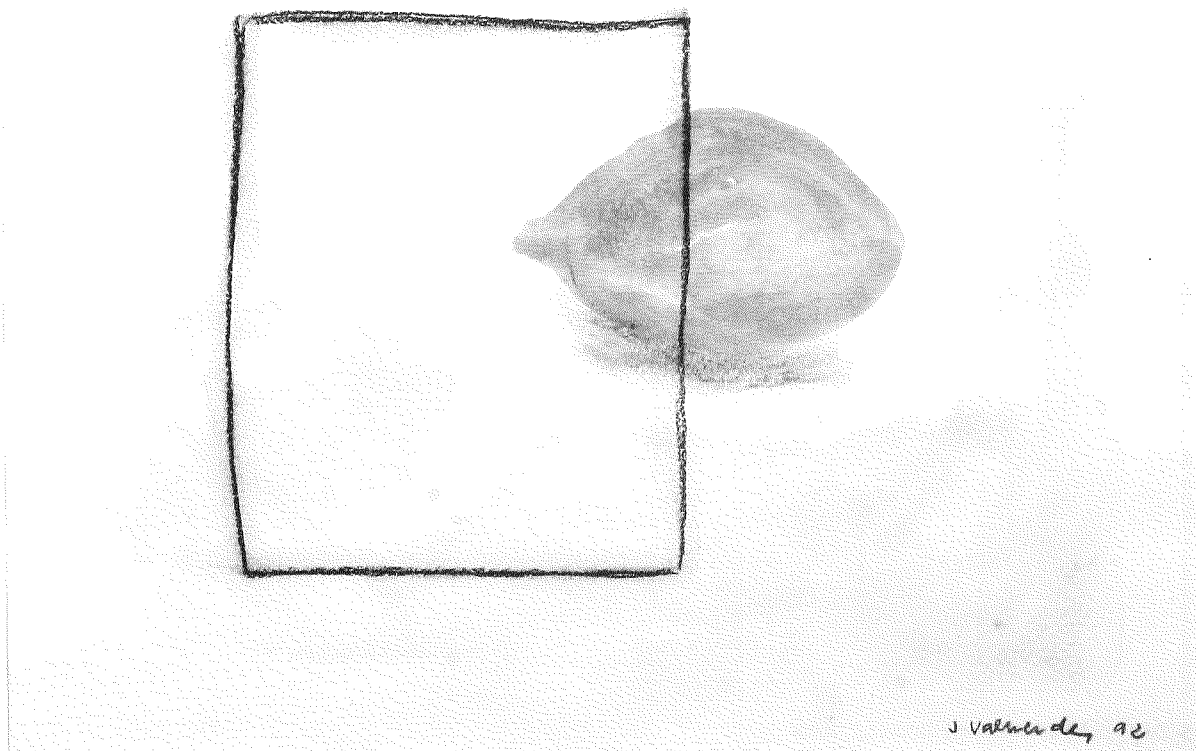
Na súa execución, Xesús Valverde estende o seu espazo creativo ao xardín, a diferenza dos seus anteriores traballos realizados no estudo, do que só saía cando o requirían as dimensións da escultura. Franquear as limitacións físicas do estudio permítelle presentar as obras en diálogo coa contorna, onde, dende a necesaria independencia, a súa forza expresiva poida confrontarse coa propia natureza que a inspira. Nestas instalacións, mediante elementos que simbolizan unha parte fragmentada desa realidade xeográfica, expresa a súa visión sobre o territorio, traspasando a aparencia física do lugar para chegar á súa natureza espiritual. Diálogo en busca de comunicación ou comunión cun

plano máis profundo, a través dunha linguaxe que posúe unha dimensión conceptual máis poética que representativa ou descritiva.

Da maioría destas instalacións e esculturas, lamentablemente, só quedan documentos fotográficos, como as recollidas no catálogo da exposición na Casa das Artes de Vigo en maio de 1992.

Nestes anos, Xesús Valverde reflicte tamén na obra gráfica a súa relación co Val Miñor. Debuxos como creación artística de carácter máis íntimo, con entidade e linguaxe propias, pois non son apuntamentos nin bosqueños para as súas esculturas ou instalacións. Os materiais que utiliza son carbón, tinta chinesa, gouache, e o pastel ou ceras nas obras con cor. O horizonte do val co río, a ponte románica, limóns, mazás e a pereira do terreo son os elementos que máis aparecen nestas obras.

Pero non se trata unicamente da representación da paisaxe, hai que ver nestes sinxelos elementos, ou a través deles, a manifestación dunha mirada moi persoal dese contorno, dunha investigación e procura, dun achegamento ao interior da propia natureza.

Limóns II, 1992. Carbón. 18 x 27,5 cm.

*A obra de arte non só é o que ves. É un medio de expresión a través do coñecemento e da sensibilidade. Non é o suxeito en sí. A comunicación co obxecto de arte está na cousa, pero non é a cousa.*³

Proporcionálles emoción ás formas máis simples. Mesmo nos traballos que conteñen unha análise de descomposición das xeometrías e os planos, esta vai unida á sensualidade que transmiten as súas liñas no debuxo, liñas que poden ser as do limón, a árbore, o horizonte da paisaxe...

En lugar de utilizar a abstracción completamente desposuída de referencias figurativas, sérvese destas para expresar unha visión interior situada entre o figurativo e o abstracto, en ocasións mesturando paisaxe e figura humana. Paisaxes impregnadas de humanidade ou humanidade impregnada pola paisaxe.

Algunhas destas creacións artísticas debuxan a forma sen describirla, favorecendo a expresión conceptual para conferir sensacións. Debuxa a néboa, o vento dunha tormenta, sen representar a tormenta, integrando movemento, tensión, caos, inquietude ou harmonía.

Xesús Valverde, nestas obras, mostra unha paisaxe persoal, asumida e amada, nun proceso de “despersonalización” e “deslocalización” ou, como el mesmo sinala, “desintegración” da súa propia memoria para desvelar os aspectos máis espirituais desa natureza, transcendendo a súa demarcación física e facendo posible unha vía de comunicación universal.

*Sinto a necesidade de cambiar, porque me parece que entras nunha linguaxe máis universal co cambio... E un o que busca é, case, a desintegración dun mesmo para pasar a formar parte do todo. Neste momento consigo “desintegrarme” mellor con formas de tipo conceptual. (...) Aínda así, sempre é a mesma situación: quitar a angustia, quitar o medo, coñecer o que se descoñece e obter unha resposta.*⁴

1 (El Correo Gallego, maio 1982)

2 (El Correo Gallego, maio 1982)

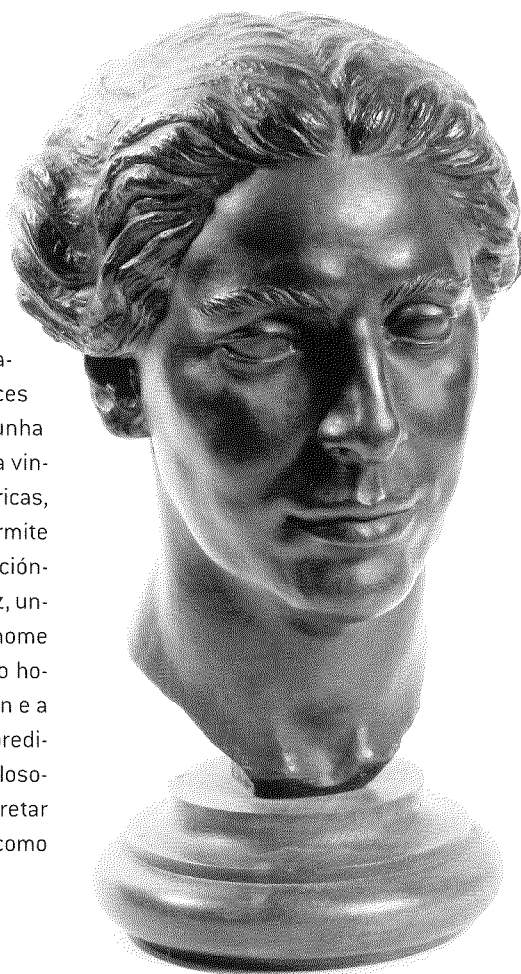
3 [Diario 16 de Galicia, xaneiro 1992]

4 (Diario 16 de Galicia, xaneiro 1992)

Xesús Valverde, a ollada existencial dun escultor renovador

X. ANTÓN CASTRO

No marco renovador da escultura dunha posguerra xa serodia, a partir dos anos cincuenta do pasado século XX, loitando contra os tópicos rexionalistas ou contra a figuraciónedulcorada como linguaxe dunha identidade cinguida á simple representación da realidade, Xesús Valverde será unha das grandes referencias estéticas non só no ámbito galego, senón tamén no desigual panorama español que trataba de renovarse entre as fauces conservadoras do franquismo. Valverde proxecta unha idea de escultura, que pretende renovar dende a súa vinculación ás diferentes lecturas das vangardas históricas, axudándose dunha amplísima formación que lle permite incidir, xa en datas moi temperás, no debate figuración-abstracción, en termos de equilibrio, asumindo, á vez, unha posición neohumanista, en tanto que sitúa o home como centro no universo das súas preocupacións: o home como corpo foi a imaxe simbólica da súa reflexión e a pedra e especialmente o bronce os seus materiais predilectos. De aí nace un dos resortes esenciais da súa filosofía, aquel que lle permite chegar ao individuo e interpretar a tensión existencial do ser humano, que entendía como a expresión natural dos comportamentos.

Maria Luisa Valverde. Bronce, peana de madeira.

Figura, 1973. Bronce. 31,5x40x27 cm.

Xesús Valverde naceu en Vigo, en 1925, e, xa dende a súa adolescencia, manifestou unhas calidades especiais para a talla e o modelado, como mostran algunhas cabezas, traballadas en todos os seus detalles, conservados dos seus quince ou dezaseis anos. Nos anos corenta realiza estudos de Belas Artes na Academia de San Fernando, de Madrid, e a principio dos cincuenta instálase en Roma para ampliar coñecementos artísticos, cidade dende a que percorre o resto do país. Máis tarde fará o mesmo en París e en Londres. Realiza a súa primeira mostra individual no Ateneo de Madrid, en 1960, e, despois dos seus periplos artísticos no estranxeiro, afínase en Madrid coa súa esposa, a tamén escultora Elena Colmeiro, e aínda que Galicia será unha referencia familiar e cultural importante -na Ramallosa, preto de Vigo, tería sempre un dos seus estudos- a súa vida e practicamente a totalidade da súa carreira artística íanse desenvolver, no futuro, na capital de España.

A década dos sesenta é talvez a da gran proxección de Valverde, cando non só consolida un xeito de concibir a escultura e adquire unha linguaxe xa inconfundible, que será o verdadeiro sinal de identidade na súa carreira artística, senón tamén a da súa participación en importantes acontecementos, mostras colectivas internacionais e cando obtén notables premios e recoñecementos.

Onde están as claves do seu proxecto persoal e da intensa busca que foi a súa vida artística, perseguindo un modo inconfundible de concibir a escultura como unha síntese de diferentes pasados e unha subversión dos seus principios intrínsecos? Xesús Valverde foi un humanista que centrou no home -diciámolo ao principio- as súas pescudas, ao igual que o fixeron unha boa parte dos grandes artistas contemporáneos que sentaron as bases dos ideais vangardistas e neovangardistas. Humanista na liña dos afectos de Moore, arrancándolle á natureza as súas articulacións orgánicas, rompendo a definición da realidade e reforzando a materialidade da obra como algo consubstancial á súa esencia. As mans do modelador talvez non atopasen ningún resorte mellor que o resultado final no bronce, arrasando a tradición histórica dunha liña que se iniciaría nas

Figura, 1971. Bronce. Peana de madeira. 27x51x19 cm.

inconcrecións de Bourdelle e alcanzaría unha énfase especial nas imaxes simbólicas de Rosso: o italiano foi capaz de penetrar no subconsciente de ser humano converténdoo nun personaxe anónimo cargado de vida, personaxe que explicita o drama, eliminando os seus trazos, brandindo a materia. Como el, Valverde inténase no mundo da existencia, trata de desvelar os segredos da alma elevando a *figura*, como emblema, a unha medida canónica, onde se concentran as razóns sintetizadas da maior expresión na menor cantidade de realidade posible. Aínda que pola súa gran carga de emotividade se afasta do formalista *less is more minimal*, aproxímase a el, á hora de concibir a realidade como un grande esquema de formacións e deformacións en movemento, de xestos expresionistas no aire, de equilibrios tensionados, de baleiros concibidos como arabescos para aprehender unha nova dimensión do ser humano. Valverde acode a moitas referencias, pero todas as redefine, reinterpretaas, renóvaas. Certo que os ecos das

formas únicas da continuidade no espazo de Boccioni nos axexan na distancia, pero non son elas, só as súas sombras, ao igual que o desvelo das articulacións xeométricas de Lipchitz, ou de Duchamp-Villon, un eco distante de certo Giacometti..., pero a natureza que gardaba os resortes máis explícitos da escultura no espírito do Schelling máis panteísta reforza os presentimentos de Valverde, que foxe do primeiro impacto daqueles e sitúase na fragmentariedade, nunha acougada idea de peso, na exaltación dun baleiro que, ás veces, tradea o mesmo corpo humano. Pero o escultor acode igualmente á énfase dunha materia de signos, simplificación do corpo, emulsión abstracta que sabemos

Maternidade, 1971. Bronce. 28,5x16,5x13,5 cm. ▶

que nos remite ao home, un home que se move, que busca o seu destino ou que se rebela contra el, materia que invade o ámbito do espazo simbólico que a acolle e exalta nos seus retorcementos a angustia, o drama ou, en todo caso, as vicisitudes do individuo que vaga polo mundo. Neste sentido Valverde afástase da filosofía da tenrura de Moore e aproxímase á poética existencial e máis sartriana de Giacometti, porque as súas figuras, que son implicacións universais de todos os homes, condúcennos, no seu anonimato e na súa abstracción lacerada pola secreción visceral da materia, na súa falta de rostro real, a lugares descoñecidos, a espazos onde a esperanza é só unha incógnita e cuxo único remanso é a natureza que parece acollelas ou na que atopan repouso.

Comprometido co seu tempo, Valverde estableceu un eloquente diálogo entre o seu eu máis lóxico e o máis visceral e pasional, a través do cal reflicte as situacións do ser humano na confluencia argumental da súa linguaxe máis prezada: o que foxe da representación, da súa realidade, e se instala no símbolo abstracto ou metonímico ou o que acode ao xesto grave e pesado do bronce ou da pedra, que incorpora o baleiro -unha calidade que non só é imaxe do espazo, senón tamén atmosfera simbólica e silencio acusador- e toda unha serie de posicións antinómicas nas que se afirman os contrastes, o lugar das luces e das sombras, o da tensión e o do repouso, para situarnos nun territorio inquietante que constantemente nos está a facer preguntas.

Despois de 1980, o tempo da eclosión posmoderna, de revisita dunha modernidade pertinente para imaxinar o pre-

sente do mellor xeito posible, cheo de acenos á tradición, o escultor continúa na consolidación do seu propio discurso ata mediada a década, cando se produce un corte temporal na súa linguaxe. En 1981 realiza unha *Figura*, en pedra, para o Museo Español de Arte Contemporánea (Madrid) e aproxímase máis a Galicia. A súa escultura sofre, como dicíamos anteriormente, un proceso de cambio, nese ano, e ata, máis ou menos, 1990, proceso que aparece recollido nun dos últimos libros acerca da súa obra, que lle dedicou a Deputación de Pontevedra¹.

Despois dos anos oitenta imponse un novo clima estético no dominio da escultura, clima marcado, en parte, polas novas expectativas da escultura inglesa acerca da reconsideración do obxecto, tanto como certas afinidades con outros modelos do vangardismo histórico, os mestres da ensamblaxe, dadaístas e surrealistas particularmente, cunha inflexión especial en Kurt Schwitters, Cristófol ou Miró, por exemplo. Nese contexto, onde se dilúen os xéneros, Valverde afonda nun terreo totalmente alleo ás súas preocupacións anteriores. A instalación, a montaxe ou as ensamblaxes serán as súas novas postas en escena, obras que adquiren novas significacións simbólicas, que ritualizan un culto especial ao *object trouvé* de corte duchampián: o artista, como exquisito apropiacionista, xustapón elementos, obxectos, esculturas figurativas, arames, cordas, mesas, estantes, pesos, cristais, madeiras, marcos, pedras, diferentes artefactos e mesmo froitas, en montaxes que subliñan o sentido descontextualizador de cada cousa para propoñer novas situacións.

A principios dos noventa, o escultor recupera a estrutura lingüística que o fixera célebre nas décadas anteriores, volve á pedra e ao bronce e a indagar na poética do home como *Figura*, deixando de lado a instalación para centrarse no modelado e na súa expresión formal e abstracta, conscien-

◀ Maternidade, 1977. Pedra calcaria. 35x25x20cm.

Figura, 1985-1990. Bronce. 26x12x10 cm.

te de que ese era o seu auténtico camiño, unha identidade que nunca quixo perder. Mostra diso é que a súa imaxe escultórica de sempre seguía resultando esencial para definir unha das parcelas máis importantes da escultura española dos anos sesenta. O seu convite a participar en *Madrid, el arte de los 60*, na Sala da Comunidade de Madrid, en 1990, así o proba.

Exaltador de renovados significantes, talvez máis crípticos ou difíciles de interpretar, Valverde deixa discorrer unha parte do seu espírito máis experimental no contexto existencialista do seu fío argumental. Preguntar sempre para poder obter respostas que nunca se recibirán, velaí a cuestión. Obras como *Prometeo*, *Homenaje a Venus*, *Fantasía*, *Dualidad invertida* e, sobre todo, *La duda del conocimiento* -algunhas propostas como instalacións

que abundan na idea do enigma e da hermenéutica- responderían á nova experiencia escultórica na que formula outra dimensión do real dende un *sistema de cosas* que non serían máis ca signos de consumo, simulacro da cultura, concibido coa fina ironía coa que Jean Baudrillard imaxinara, sen rubor, un presente da arte para poder entender mellor o mundo.

¹ Jesús Valverde. Texto de Manuela Sevilla: "Diálogo entre lo fortuito y lo esencial". Servizo de Publicacións. Deputación de Pontevedra. Pontevedra. 1991.

1964-1984. O taller da rúa das Cañas e o Grupo dos seis escultores*

* Texto en versión orixinal na páxina 73-74

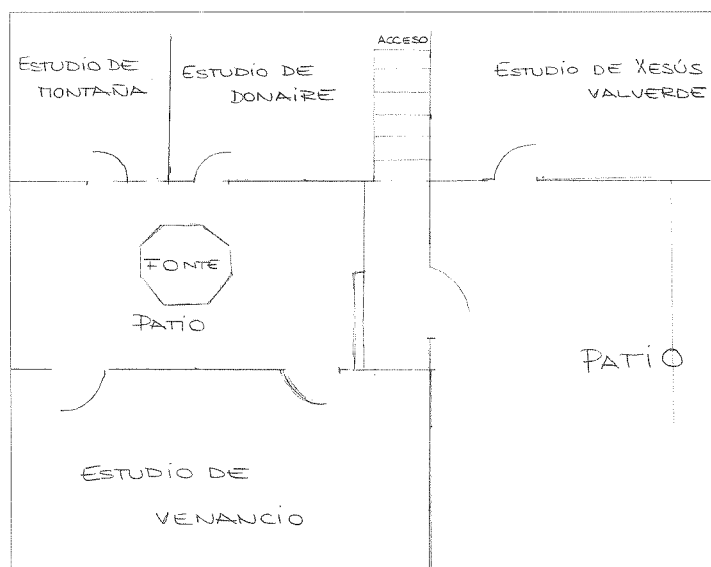
NURIA URBANO

OS ESTUDIOS DA RÚA DAS CAÑAS

A comezos dos sesenta a familia do escultor galego, Xesús Valverde (1925, Vigo - 1993, Madrid) constrúe, no madrileño barrio de Arturo Soria, un bloque de vivendas con baixos destinados a locais comerciais. César Montaña (1928, Vegadeo, Asturias - 2000, Madrid) e Joaquín García Donaire (1926, Ciudad Real - 2003, Madrid), dous dos tres escultores que compartirán espazo na rúa das Cañas, regresaran en 1959 de Roma logo de viviren na Academia Española de Belas Artes, subvencionados, durante catro anos.

Nun encontro entre Valverde e o seu amigo César Montaña, comentan a posibilidade de transformar os locais proxectados en estudos para artistas. Propóránllo, ademais, ao escultor Venancio Blanco (1923, Matilla de los Caños del Río, Salamanca) que, daquela, tiña un pequeno estudio na madrileña rúa de María de Molina, e a Joaquín García Donaire, que viña de trasladarse a Madrid despois de abandonar Ciudad Real.

Así é como xorde este “recanto de invención”. En 1964 instálanse definitivamente na rúa das Cañas, evocando os máis famosos “*Bateau-Lavoir*” parisienses. Xunto aos *catro escultores*, a ceramista Elena Colmeiro, esposa de Xesús Valverde, ocupará un quinto estudio no primeiro piso do edificio nº13.

No esquema anterior vemos como os catro estudos contan cun acceso independente ao resto das vivendas e dispóñense arredor dun fermoso xardín decorado cunha fonte, obra de Venancio Blanco, motivo dun encargo que nunca chegou a realizarse, e un castiñeiro de indias que entusiasmaba a César Montaña e cuxas pólas, hoxe, estremécense ata case superar o edificio. Xesús Valverde será o único que goce, ademais, dun patio privado fronte ao seu estudio. Nos anos oitenta Xesús abandona o taller que pasará a ser propiedade de Venancio Blanco.

As zonas comúns foron testemuña de celebracións e encontros de moitas personalidades do mundo cultural da segunda metade do século XX. Por alí pasaron importantes críticos como José Camón Aznar, o pintor Hernández Mompó, ou artistas de Hollywood do talle de Anthony Quinn quen se converteu

Xardín do estudio da rúa das Cañas.

nun dos principais coleccionistas da escultura de Venancio. Non obstante, dentro de cada un dos estudos reinaba unha absoluta intimidade e total respecto que unicamente se vían interrompidos cando algún deles solicitaba a opinión dos demais ante a obra que estaba a executar.

“O xardín das Cañas, ademais dun lugar de concorrencia artística excepcional, foi centro social de primeira orde. As ceas que se deron nel congregaron artistas, críticos, escritores e coleccionistas. As sobremesas, ás veces, prolongábanse e non faltaba algunha voz na noite clamando silencio [...]”¹

Así é como xorde a idea de agruparse. Unidos pola amizade, por un espazo de traballo e pola ilusión de difundir o feito escultórico, deciden xuntar as súas inquietudes e expoñeren xuntos.

Na actualidade, dos catro, só o estudio de Venancio continúa en activo. César Montaña e García Donaire faleceron hai algúns anos e tan só perdura o seu recordo con algunha

que outra escultura, dispersa polo xardín. Nos últimos tempos, Mariña Prodan, filla de Donaire, alegra cos seus lenzos e perfuma con trementina os recantos do estudio que foi do seu pai.

O GRUPO DOS SEIS ESCULTORES

O mesmo ano da súa instalación na rúa das Cañas, presentan a primeira exposición conxunta na Sala de Exposicións da Dirección Xeral de Belas Artes -hoxe Biblioteca Nacional- baixo o título: *“Carrilero, Donaire, Montaña, Mustieles, Valverde, Venancio. Seis Escultores”*. A partir de entón, outros dous escultores, Benjamin Mustieles (1920, Monóvar. Alicante - 1998, Madrid) e José Carrilero (1928, Caravaca de la Cruz. Murcia) incorpóranse ao Grupo de Cañas aínda que non tivesen o seu estudio alí.

Non formularon ningún *Manifiesto*, nin van realizar traballos de forma colectiva como era habitual nalgunhas formacións do momento, tal é o caso do Equipo 57 ou do Equipo Crónica, pero si que xorden unha serie de exposicións cuxos títulos fan

referencia á idea de *Grupo*. Expoñendo xuntos, poderían exercer máis forza e terían máis posibilidades de mostrarlle ao público o seu traballo, que se o facían de forma individual.

A todos eles vailles preocupar a situación da Forma fronte a unhas linguaxes abstractas que parecían impoñerse. Coincidirán inquietudes artísticas e formulacións semellantes, pero sempre respectando a personalidade de cada un. Conceden moita importancia ao bo facer, ao coñecemento do oficio como base e estrutura do desenvolvemento da idea, como ferramenta que os axude a contar a historia que tanto desexan superando o anecdótico para somerxerse na “alma” do representado. *É necesario inventar*-dinos Venancio-*para chegar á realidade dun soño*². Sen renegar do ensino académico que recibiron na Escola de Belas Artes e abandonando a defensa do mundo clásico, modelarán a súa obra cunha linguaxe de hoxe, servíndose para iso de solucións que en ocasións se achegan a referencias non figurativas empregando materiais e técnicas tradicionais como o barro, a pedra, a madeira ou o bronce.

Este xeito de entender a realidade deu lugar a que algúns historiadores os incorporasen dentro dos parámetros do que coñecemos como *Neofiguración*.

Interésalles que as superficies das súas esculturas nos conten cousas, empregando en ocasións o oco, como espazo activo, acentuando a expresividade dos volumes e abrindo as composicións. Os ocios non sempre quedarán baleiros, senón que é a falta de luz a que crea unha zona que contrasta cos planos modelados conseguindo así unha interpretación orixinal e persoal do volume.

O mundo clásico, a arte etrusca, Roma, estiveron presentes no subconsciente dos *Seis*. Todos “se viron as caras” nalgún momento co Partenón de Atenas, con Pompeia ou co Monumento ecuestre de Marco Aurelio no Campidoglio romano. A cada un, estas obras mestras contáronlles unha cousa que, quizais, nin eu nin ninguén seremos capaces de comprender algún día, pero, a eles servíronlles como convite a protagonizar unha nova historia, a súa historia. As esculturas dos *Seis* son distintas entre si pero teñen un común denominador: a busca da Beleza.

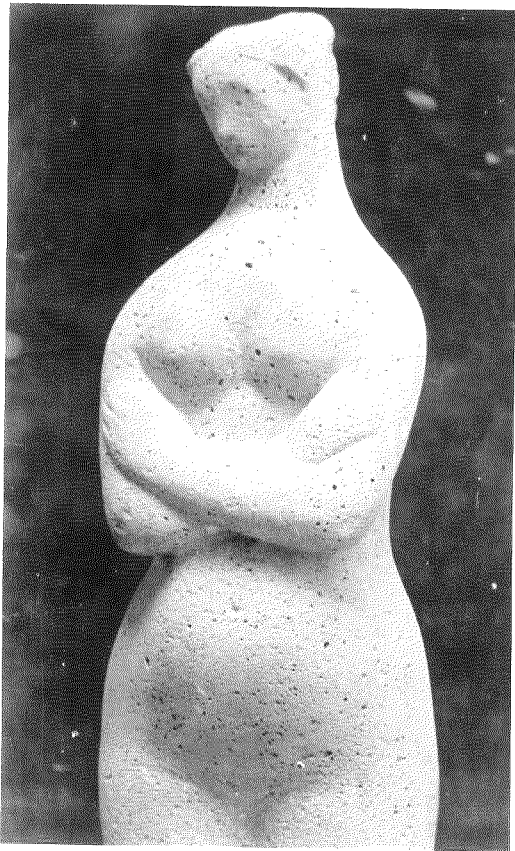
O Grupo dos Seis. Na escada, dende arriba: Venancio Blanco, Xesús Valverde, César Montaña, Joaquín García Donaire. Á beira, José Carrilero e Benjamín Mustieles. 1966.

Venancio Blanco. Marco Aurelio. 2000

Xesús Valverde. Figura con neno, 1977. 34 x 30 x 20 cm. Bronce

Venancio Blanco. Desnudo feminino. Cemento

Benjamín Mustieles. Bañista. Col. Deputación de Alacant. MUBG

Hai unha especial admiración cara ás orixes de cada período artístico. Os volumes compactos e pechados dos grupos exipcios ou as Koré gregas coa síntese no modelado das anatomías ou das dobras das roupaxes onde se consegue unha expresividade extraordinaria. Estas obras da Antigüidade, serviranlles de punto de partida para crear un imaxinario plástico con solucións acordes aos novos tempos e que xa suscitaran o interese dalgúns artistas españois moi admirados por *Os Seis* como, Pérez Mateo, Manolo Hugué, José Planes, Cristino Mallo ou o bejareño Mateo Hernández. Sen esquecer a Julio Antonio ou Victorio Macho que achegarán tamén a súa persoal visión da Antigüidade.

Referentes contemporáneos estranxeiros, como Marino Marini, Henry Moore, Giacomo Manzú ou Arturo Martini, serán tamén do seu interese. A análise da figura humana, a expresividade desas formas “elásticas” que propón Marini ou os suxestivos volumes esfuracados de Moore. Todos eles mostran unha mirada especial ao mundo feminino, influíndo sobremaneira a toda a plástica figurativa occidental. Reinterpretan a idea de muller modelando nus suxestivos, de volumes rotundos moi expresivos e reducidos ao esencial, sen deterse no detalle. Nas Maternidades

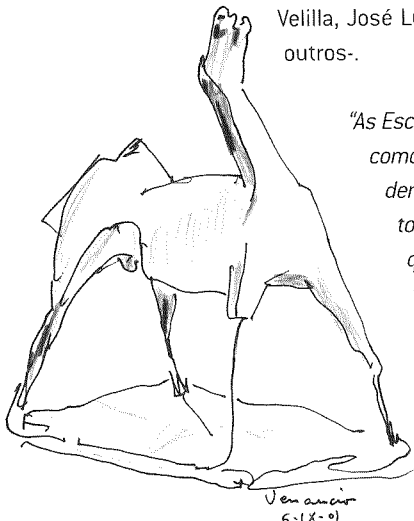
de Donaire, de Valverde ou de Mustieles, apréciase moi ben esa influencia. Volumes de contornos redondeados e marcados, seguindo as de Moore, pero coa serenidade e o equilibrio que caracteriza a cada unha das súas pezas.

A Natureza será outra das fontes de inspiración dos Seis. Nela atopan as primeiras leccións maxistras que o artista deberá ditar na materia elixida, as solucións máis acertadas para a plasmación do que pretenden. O percorrido dunha póla en procura da luz, a tensión exercida polas copas das árbores no espazo, a luz dun día claro fronte ao mar. Como di Venancio referíndose á Natureza: “Todo está aí. O noso labor é atopalo e, senón, inventalo”. Estes artistas souberon mirar humildemente ao seu arredor para aprehender todo aquilo que se lles ofrece sen condicionantes de ningún tipo. Afondan no máis íntimo das formas co fin de atrapar o esencial, aquilo que realmente conta o que é. É neste aspecto no que se afastan radicalmente da figuración máis académica e convencional. Tratan de captar aquilo que define ao representado tal e como é, sen vestiduras que oculten a súa “verdade”. Neste xeito de traballar, coinciden nalgúns aspectos con linguaxes máis próximas ao mundo da abstracción e en concreto ao informalismo, en plena eferescencia na década dos sesenta.

Galería Ponce. Madrid

Todos eles, ademais do seu importante labor artístico, desempeñaron un papel esencial no campo do ensino nas Escolas de Artes Aplicadas. As aulas de Moratalaz, Cidade de Barcelona e a rúa da Palma, convértense en novos talleres para estes escultores. Alí imparten clases de modelado, de escultura... que son motivo de inspiración para moitas das súas obras. As súas ensinanzas motivan aos alumnos e estes á súa vez, aos propios mestres que aproveitan cada unha das observacións que se formulan na clase. Unha longa lista de discípulos acompañará a cada un deles -tal é o caso de Manolo Mateo, María Soledad Gómez Nieto, Velilla, José Luis Yebra, David Lechuga, entre outros-

"As Escolas de Artes e Oficios é onde un, como profesor, pode demostrarlles aos demais, os alumnos, o agradecemento que te ensinaron. Agora es ti quen lles devolve o aprendido a outros. Sempre lles digo aos meus alumnos: ¿ti a que vés, a aprender

Venancio Blanco.
Escultura de Marino Marini.
2001

ou a que te ensinen? Vaise á escola a aprender, nunca a que te ensinen. Sempre hai un compoñente de compromiso do receptor que só el pode incorporar. Esa idea de diálogo constante entre materia e artista, alumno-profesor, compañeiros".³

En 1967, Mustieles e José Carrilero abandonarán a súa participación activa co Grupo, expoñendo con eles en ocasións sinaladas como en 1975 con motivo dunha mostra colectiva celebrada na galería Ponce de Madrid⁴, unha galería dedicada fundamentalmente á escultura e que abriron Valverde, Donaire, Montaña e Venancio no ano de 1974. Outro proxecto do grupo que rematou dez anos máis tarde ante a imposibilidade de poder atender a sala e continuar, á vez, co labor creativo e docente.

1 ALFARO, J.R., "Calle de las Cañas, 13. Seis escultores, una ceramista y un pintor tienen su estudio en el patio de la casa". Ca.1974
Trátase dunha publicación con motivo da exposición do Grupo -Venancio, Valverde, Donaire, Montaña, Mustieles, Castrillón, Barón, Apeles Fenosa, Elena Colmeiro y Mestre- na Galería Ponce en 1974. Descoñeño o medio no que a noticia foi publicada.

2 Conversas con Venancio. Xaneiro, 2007

3 Conversas con Venancio. Febreiro 2007

4 Trátase dunha Galería creada en 1974 por Donaire, Montaña, Valverde e Venancio, cuxo principal interese é a exposición de escultura contemporánea. Pechará as portas en 1984.

Xesús Valverde, a amizade dun grande escultor*

* Texto en versión orixinal na páxina 74-75

V E N A N C I O B L A N C O

Xesús Valverde vén a Madrid nos anos 40 para estudar na Escola de Belas Artes de San Fernando. Alí coñecemos e durante os cinco anos de estudos formariamos un grupo de alumnos procedentes de diversos lugares de España. Joaquín García Donaire, César Montaña, Antonio Moyano, José Luis Núñez Solé, Eduardo Capa, eran algúns deles. Fixémonos moi amigos, e sempre estivemos unidos, alegres e divertidos.

Madrid era unha cidade acolledora, e a xente amable e simpática. Se engadimos que nela se desenvolvía unha vida cultural rica en acontecementos e contido, pagaba a pena quedar para continuar alí a formación. Todos o logramos, viámonos con frecuencia e cada un íase definindo no encontro coa súa propia escultura. Un día xurdiu a oportunidade de construír uns estudos arredor dun patio-xardín na zona de Cidade Lineal, e alí fixamos o noso lugar de traballo Xesús, Montaña, Donaire e eu. Valverde ademais tiña no mesmo edificio a súa propia vivenda. A súa muller e gran ceramista, Elena Colmeiro, filla do célebre pintor, tamén estableceu alí o seu taller.

A nós uníronse ademais os escultores José Carrilero e Benjamín Mustieles, se ben os seus estudos non compartían o noso mesmo espazo. Formabamos o grupo de "Os Seis", como así nos denominabamos. Celebramos xuntos varias exposicións e tiñamos en común a nosa formación nas Escolas de Artes e Oficios Artísticos, e tamén en Italia. Montaña, Donaire, Carrilero e Mustieles estiveron internados na Academia Española de Belas Artes en Roma, e Xesús e eu pasamos algúns meses en diversas cidades italianas. Eu tiven unha bolsa da Fundación Juan March para aprender en Roma a técnica de fundición á cera perdida e puiden dispoñer dos talleres da Academia. Algunhas tempadas Valverde residiu

así mesmo en París, onde vivía Manuel Colmeiro. Esas estancias achegáronlle a Xesús novas ideas, que se reflectiron na súa escultura. Todos entendíamos a importancia do debuxo, para atopar con maior claridade as formas e o volume dende a materia.

Polos 70 naceu a galería Ponce na Praza Maior, e nela presentouse durante algúns anos a obra do grupo e a de cada un. Un período interesante e moi bonito, no que se desenvolveron proxectos atractivos en defensa da escultura e o debuxo, a cerámica e finalmente tamén a pintura. Elixo agora o catálogo da exposición de Xesús que se celebrou en novembro-décembro de 1977. É unha delicia contemplar de novo a colección de pezas que se presentaron naquela ocasión. A montaxe das exposicións era unha festa. Non era tarefa doada atopar a luz axustada a cada escultura, para satisfacer o punto de vista de cada artista, pero daba pé para analizar con rigor e comprender así a expresión das obras. Polo xeral todos partiamos da figura humana, nunha interpretación persoal que buscaba enriquecela debuxando e compoñendo con outras formas. Aquela exposición de Xesús recollía unha serie de bronzes fundidos á cera perdida. Nuns, a figura perdía o seu realismo e achegábase máis á abstracción. Noutros, a formulación inicial consistía nun encaixe xeral dende formas simples abstractas, para aproximarse á realidade. En definitiva, formas que se atopan dende a vida, nun diálogo plástico onde é o espazo quen permite os movementos do tema ou a idea.

Dende a esquerda: Venancio Blanco, José Carrilero, Xesús Valverde, Joaquín García Donaire, César Montaña e Benjamín Mustieles no patio dos estudos da rúa das Cañas. 1966.

O estudio onde debuxo estas liñas é o mesmo no que naceron as obras que agora comento. Cada unha delas conserva o discurso de Xesús, cada unha cóntame como era el. Todas che ofrecen o seu parecido, que Xesús non perdía cando te recibía nin ao te despedir. Era un grande amigo ao que sempre atopabas investigando en dar solucións á forma que inventaba. Xesús sempre tiña motivos e ocorrencias para estar atento e moi preto do cabaleta de traballo. Era unha persoa inqueda e os últimos anos dedicounos a compoñer e expresar o carácter dos seus pensamentos con aqueles obxectos e utensilios que lle chamaban a atención ou satisfacían a súa curiosidade. Debuxaba así resultados diferentes, conseguindo á vez maiores dimensións.

Xesús loitou sempre dende o inconformismo e talvez haxa que entender a súa obra dende este punto de vista. Non lle satisfacía doadamente o resultado definitivo. A sorpresa ao entrar no seu taller era encontrar a escultura na que traballaba totalmente distinta, cambiada, diferente. Gozaba e gozaba a nova expresión. Con Montaña e Joaquín, cantas veces analizabamos esta actitude de Xesús. El era así e ese era o noso amigo. Todos buscábamos ou íamos atopando a nosa personalidade, e aí estaba a riqueza daquel grupo, que a historia enmarcou dentro da Neofiguración. Un grupo fiel ás súas ensinanzas e agradecido aos seus mestres, responsable co seu tempo na procura de novas formas para enriquecer o noso patrimonio cultural.

A obra artístico poética*

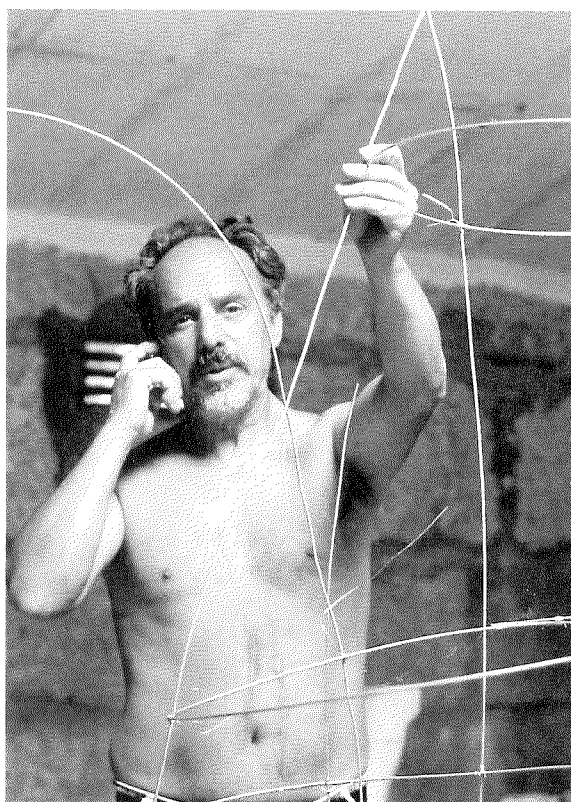
* Texto en versión orixinal na páxina 75-76

MANUELA SEVILLA

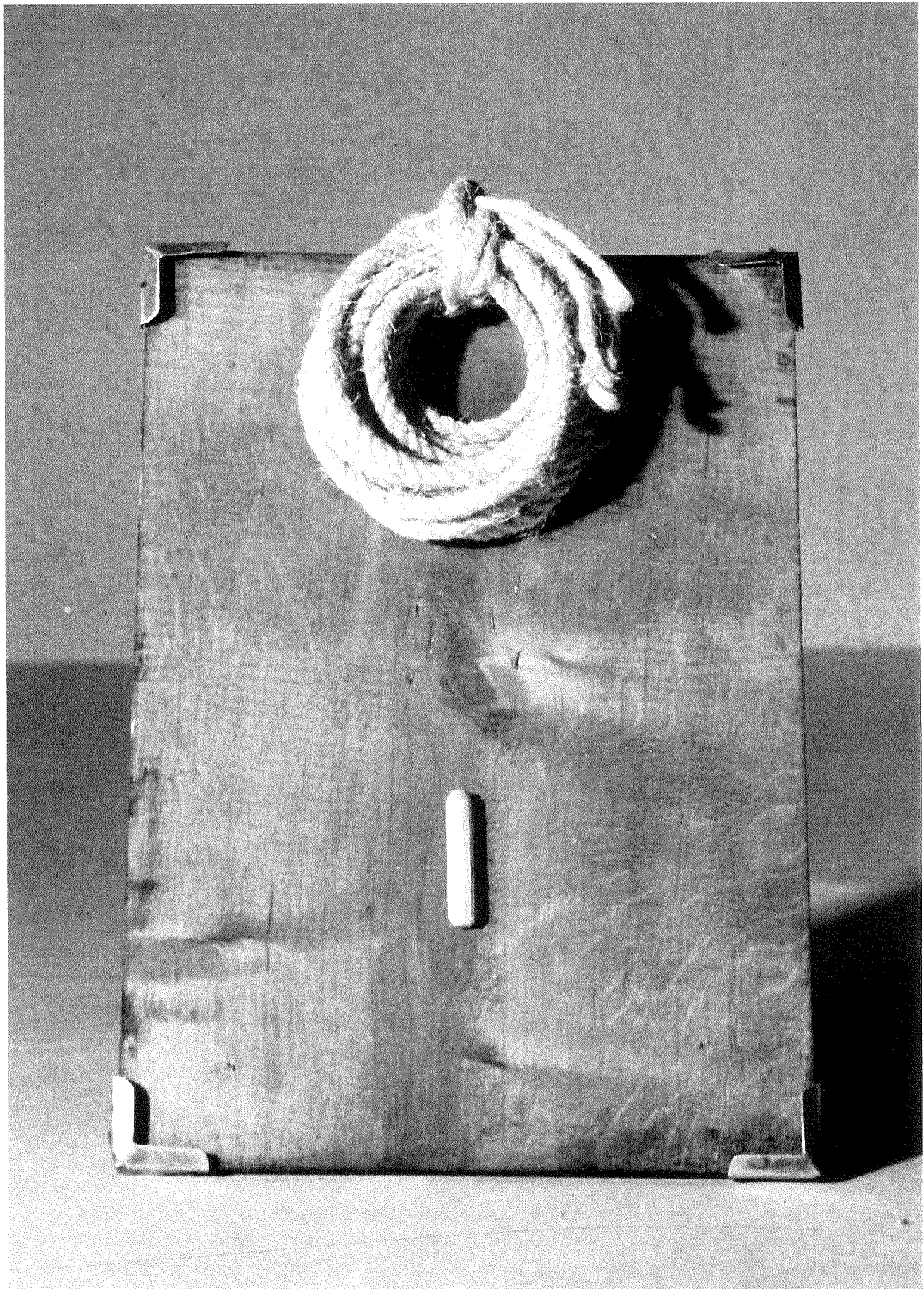
Difícil tarefa despois do tempo transcorrido dende o último encontro con Xesús Valverde (momento que recorde con detalle e dun xeito moi emotivo) a de escribir sobre unha persoa que foi un referente primordial na miña vida e na miña traxectoria como analista e observadora da arte; máxime cando o considerei como un pai que soubo marcar-me un camiño coherente e ao que teño gran respecto e profundo cariño. A súa proximidade persoal brindoume un doado acceso ao mundo creativo, facultade que en moi contadas ocasións puideren aprender en ningún outro foro ou clases impartidas polos meus profesores.

Por comezar dalgún xeito teórico, mencionar que mentres que algúns artistas españois partían abertamente dese “construír destruindo”, seguindo os pasos do cubismo que iniciaran Braque ou Picasso, outros, como Valverde, estaban a referenciar a súa obra á corrente iniciada polo británico Henry Moore, que exercería grande influencia sobre todos os neofigurativos dende os seus inicios, e utilizaba o xesto e o espazo para expresarse. Foi un referente de rotunda humanidade coas súas figuras xacentes, maternidades e grupos familiares de gran forza, das que emanaba esa tensión psicolóxico-espacial que todos valoraban. Valverde pertenceu a unha xeración de artistas que a comezos dos anos 60 intentaron recuperar a práctica artística da escultura, interesados en superar os conceptos establecidos na representación e procurando xunguir esas relacións psicolóxicas coas obras.

Se Chillida, Serrano, Ferrant, Chirino ou Alfaro comezaron moi axiña retomando as técnicas industriais rexurdidas nos 50 por Julio González ou Gargallo e desenvolvendo un-

ha obra principalmente centrada na denominada abstracción xeométrica imposta dende Europa, outros artistas, como Xesús Valverde, Mustieles, Venancio Blanco ou García Donaire, atoparon no xeso, a pedra ou o bronce os materiais máis idóneos para desenvolver unhas primeiras obras figurativas que irían máis lentamente incorporando o oco e o baleiro ata chegaren a configurar formas cada vez máis libres cara a finais dos 70; sen perder aínda as referencias á

Salpicadura, 1989

figura humana e esas tensións psicolóxico-espaciais antes mencionadas que mimetizan con ela, maternidades en bipartición e ramificadas, chegarán a adoptar aptitudes e morfoloxías de árbore ou insecto levando a finais dos 80 ás súas últimas consecuencias o principio biolóxico da partenoxénese nas súas obras conseguindo un equilibrio entre o material e o aéreo.

A arte para el formaba parte sempre dese sentimento que dirixe a vida, e que é reducido a signos relacionados co silencio interior e a reflexión sobre o home.

Entendía o artista como ese mediador que trata de remitirnos a un lugar para falarnos do home e as súas necesidades de reflexionar sobre todo o que o rodea. Inscrito nun espazo e un tempo determinado que o configuran histórica, cultural e emocionalmente, e disposto a realizar unha viaxe na que poder interrelacionar obxectos e palabras que metafóricamente aluden ao pensamento; unha viaxe interior onde a ollada vincula e onde os obxectos son entendidos como a materia bruta dos seus pensamentos. O artista para el é tan importante coma o espectador en igualdade e importancia. Xesús mantivo sempre unha actitude de preocupación persoal polo artista, considerándoo polo transmisor inconsciente entre o mundo dos significados e o observador, pero necesitado sempre deste último como unha parte esencial para acoller e interpretar a obra.

Nun primeiro momento as súas pezas reflectían abertamente esa angustia polas relacións internas, que ao ser conxugadas co externo levarían a ter moi en conta o tratamento dos materiais e o seu modelado. Máis adiante as súas esculturas de temática familiar, nai e fillo, iniciadas xa a mediados dos 60, serán unha constante na súa obra, deixando patente o potencial da enerxía creadora da natureza fronte ao minúsculo do home. Canalizou nelas un interese cada vez maior polo funcionamento do inconsciente e en todo o que hai máis alá das limitacións da lóxica e a razón humana que lle foron primordiais.

Non en van ese desacougo foi un dos sentimentos que marcou toda a súa vida, chegando a describirse a si mesmo como un home angustiado, sendo este sentimento un dos principais paradigmas que rexeu a vida anímica do home do

Levedad. 1989

século XX tras os descubrimentos freudianos sobre os procesos inconscientes de comunicación.

Por outra banda, tiña sempre patente a dúbida como soporte á súa preocupación por intentar evitar deixarse atrapar, tanto pola natureza que nos introduce nun proceso de ensimesmamento coma polas actitudes compracentes, pensando que manter xestos educados no fondo non axudan á fluidez do pensamento vinculado ao universal. Necesitaba ver no home un provocador cuxa investigación debía partir primeiro de si mesmo nun acto de ineludible sinceridade.

Leda. 45 x 27 x 20 cm. Técnica mixta. 1988

Pero non será ata o final da súa traxectoria cando toda a súa análise frutifique plenamente co especial interese demostrado polo obxecto poético, influído sen dúbida pola obra de Marcel Duchamp que estaba a comezar a ser revalorizada neses precisos momentos por parte dos máis importantes axentes da arte a finais dos 80.

De 1983 a 1993 dáse unha época fundamental para entender claramente o que hoxe é a arte contemporánea. Como exemplo cabe mencionar que é precisamente nestes anos cando por primeira vez a fotografía se utilizou como soporte coa vontade de xerar outra nova linguaxe de expresión ou cando se empezan a incorporar outros materiais para crear arte. Fase de corte e momento da renovación no uso de novas linguaxes e soportes para crear esa “arte” con maiúsculas da que falamos actualmente; unha etapa na que Valverde comeza a utilizar novos materiais, e que resulta ser a menos difundida e coñecida a pesar de ser quizais a máis relevante, por dar solución de continuidade a toda unha vida de reflexións sobre o home e o espazo escultórico.

Centrouse na localización de materiais fráxiles e de refugallo que serán transmutados despois en obxectos poéticos, e comezou a funcionar como unha auténtica “*máquina solteira*” debido á súa situación persoal seguindo o exemplo dos dadaístas. Valverde intenta converterse en espello do mundo ao rexistrar, extraer e arrincar da realidade o que el mesmo ignora no momento da súa creación. Enlazou con ese sentimento que dende os seus comezos dirixiu a súa vida ao compartir a idea de que a arte debe adquirir cada vez máis a forma dun signo e non rebaixarse nunca a eses niveis decorativos acordes á burguesía. Inmerso nunha especie de “xogo intelectual” onde a obra queda reducida nas súas formas, intentará configurar unha linguaxe propia que faga aflorar o pensamento.

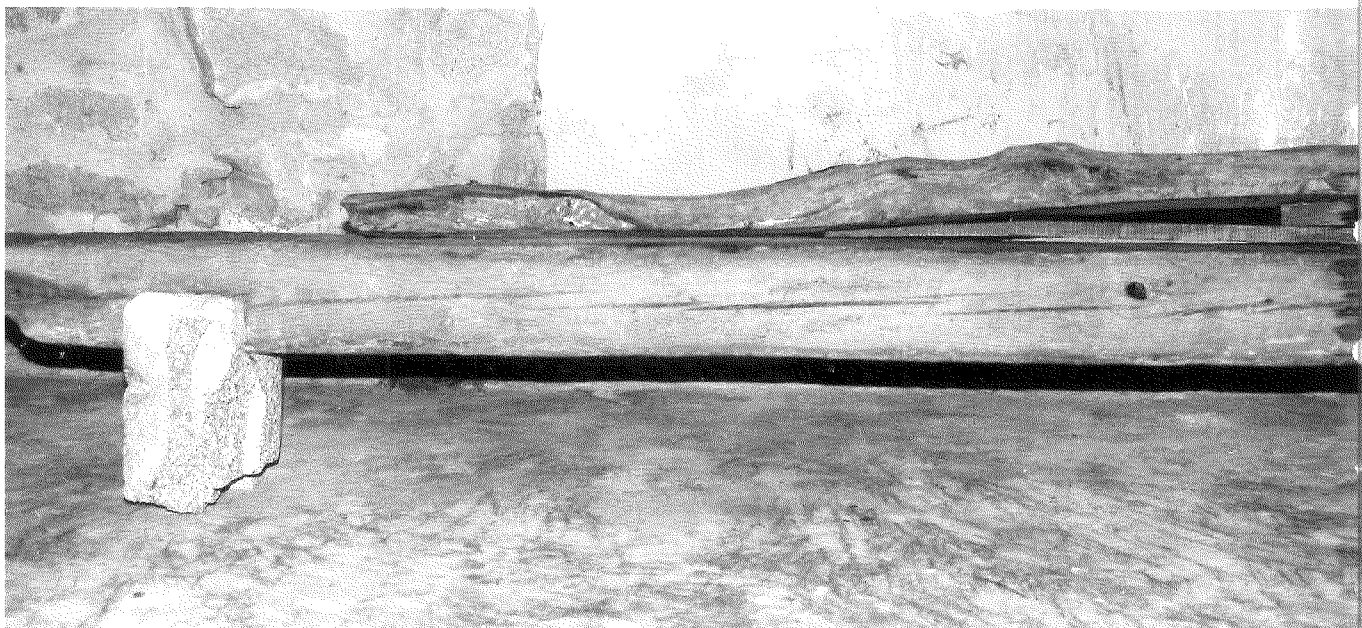
Temos que recordar que, dende o comezo, as teorías estruturalistas, que ían adquirindo cada vez máis unha especial relevancia, estiveron presentes na creación de novas realidades. Pero sobre todo nesta última etapa cando as palabras mesmas son referenciadas polos obxectos, e os obxectos e as súas formas polas palabras.

Se Foucault no seu libro *As Palabras e as cousas* propúxose atopar os puntos de inflexión a partir dos que se formara a idea de modernidade intentando demostrar a subxectividade

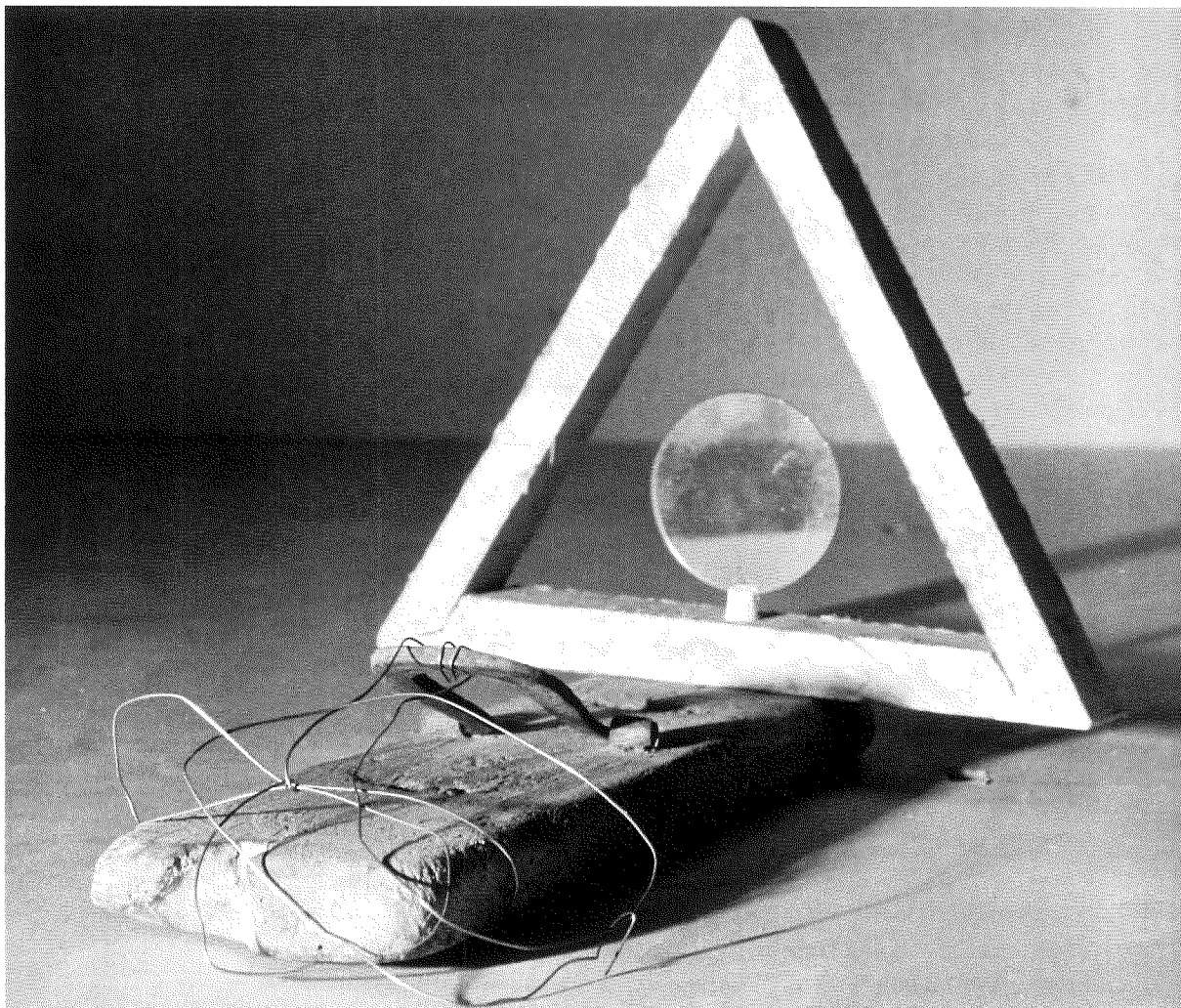
de da verdade e as estratexias que utilizamos para afirmar determinadas cousas, con anterioridade Mallarmé xa apuntara que os obxectos en si son palabras e as palabras obxectos transmutados agora en proceso escultórico. Palabras do mundo que conformaban as lecturas de Valverde neses instantes (Henry Miller, Anís Nin ou o mesmo Jesús Ferrero) e onde adquire unha presenza importante a sedución e o erotismo. O título mesmo das obras pasa a ser algo esencial que forma parte da súa lóxica e lle é inseparable. Ese erotismo reflectía para el un medio dende o que intentar poñer ao descuberto todo aquilo que normalmente permanece agachado e que non son necesariamente situacións eróticas, senón un enlace contra a decadente educación relixiosa e determinadas regras sociais. Como artista, utilizaba a ironía e foi un provocador sobre a ideoloxía dominante ao permitirse a licenza de revelar o oculto e poñelo voluntariamente a disposición de todo o mundo, como base e principio da creación.

Poemas-obxectos sublimes xurdidos das mans dun mensaxeiro ruminante inspirado na grandeza das cousas pequenas para buscar ata no corazón do non esencial e que, ataviado de indumentarias cotiás, fai rexurdir sempre ese ordenamento ou certeza para conseguir desatar o cordel dos nosos nós ou nus. Valverde segue vivo nas súas obras plasmando o que sucede no noso derredor ao destruír o tempo no espazo da memoria dos nosos faiados.

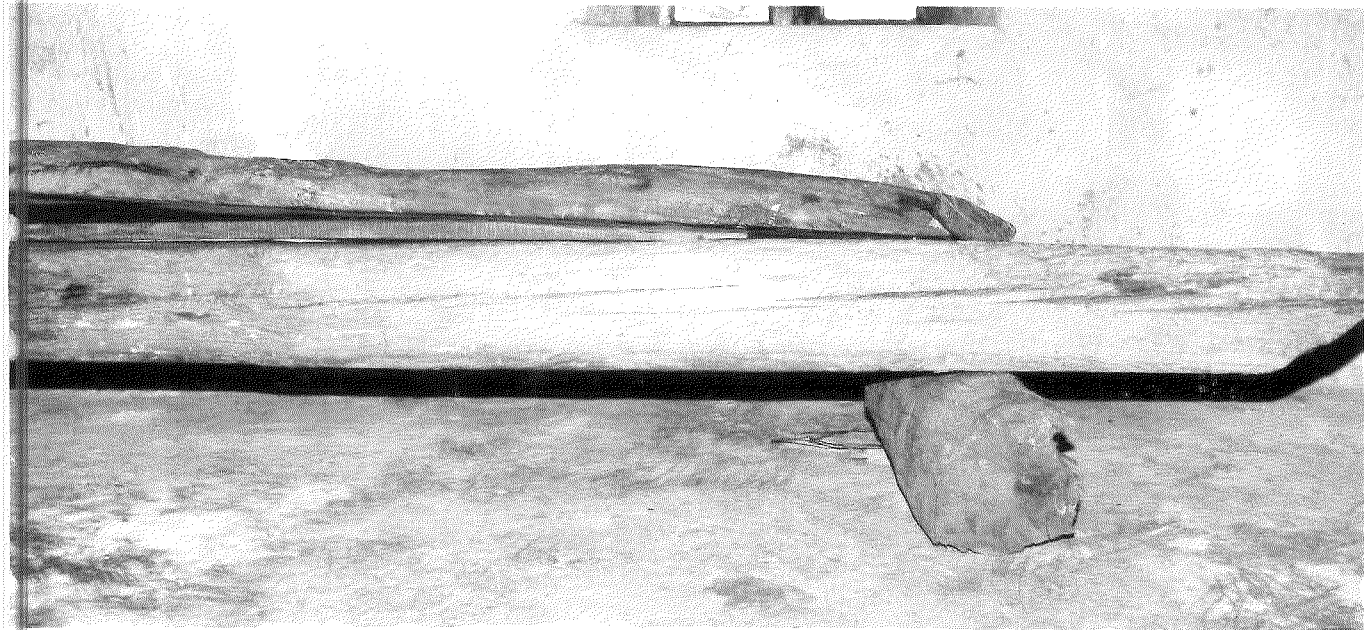
Outro tema recorrente dende o principio foi o xogo de espellos, xa que pensar nos outros era unha das premisas da antropoloxía moderna como medio para descubriros a nós mesmos e axudarnos a repensar os esquemas da creación na arte contemporánea. Este aprender a relativizar e coñecer o que fan outros, axudáballe a pensar sobre o que facemos, a sabendas de que ás veces mesmo a negación de algo pode servir para afirmarnos.

Sen título. 1991

Un e tres. 1989

Recollendo do exterior as percepcións e do interior as impresións ou sentimentos consegue chegar ao inconsciente, composto, ás veces, por todo o que nos aperta, os instintos e todo o que cada un de nós almacenamos sen orde nin concerto no noso propio faiado, e onde a materia das cousas nos vibraciona o seu sentido. Porque unha das virtudes dos obxectos é interpoñérense entre os sentimentos das persoas. Algúns dos obxectos utilizados para compoñer as obras non eran absolutamente nada no momento da súa recuperación, remiten simplemente a unha funcionalidade pasada que, co exercicio de sinceras composicións culturais, foise convertendo en pezas fermosas. Obxectos cotiáns fóra do lugar onde se usan habitualmente e da súa función específica; un verdadeiro ataque á sociedade onde imperan formas de comunicación simples, e unha denuncia á transparencia do sentido. En definitiva un ataque á razón do sistema ideolóxico dominante e á lóxica do consumo de obxectos que teñen unha concreta función de uso.

Algúns artistas nestes momentos xa utilizaban obxectos cotiáns para expresar ideas diferentes reflexionando sobre a linguaxe e volvendo a mirada cara a unha nova obxectividade para representala optando, a maioría de veces, por certa mitoloxía persoal para construír os seus relatos. Unha fantasía das súas vivencias e preocupacións persoais son plasmadas habitualmente nas súas composicións. Exemplo desa mitoloxía persoal é a obra denominada "Leda" realizada con motivo da súa exposición en Baiona en 1990.

Obra límite, a de Valverde, que formula o problema da validez de certos obxectos artísticos seguindo os pasos de Duchamp e que converte o espectador en protagonista dese xogo de reflexos, provocando nel multitude de lecturas e interpretacións, que o obrigan a articular a súa propia linguaxe e pon en marcha a súa mecánica intelectual; un xeito de desmontar engraxes para volver montalos.

Unha arte xeradora de significados, de sentidos, que está no lado oposto a unha función mecanicista, produtora de algo palpable, usable, desgastable ou comestible, onde a idea do azar contribúe ao pensamento e á ciencia mesma; aínda que non o pareza, ten claro que foi progresando sempre a base de especulacións afortunadas, e onde a súa obra configurada nas súas preguntas e dúbidas intentará atrapalo con toda a súa potencialidade.

Esta é froito ás veces dun descoido casual que actúa de bisagra entre o pensamento do artista e o mundo; un lugar onde iniciar despois novos camiños. A forma queda reducida para que a idea sexa a protagonista absoluta e, igual cós seus poemas, os obxectos artísticos sexan os medios e non os fins do desenvolvemento do pensamento.

A través dunha concentración de temas e palabras-obxectos os seus traballos conseguen unha máxima amplitude. Amplitude, pluralidade de lecturas, infinitas interpretacións poñendo en marcha unha mecánica intelectual.

Sen título. 1991

Entre as moitas exposicións que visitamos xuntos, recordo especialmente a de Cy Tombly no Parque do Retiro no 87, ao ano seguinte do recentemente inaugurado Museo de Arte Raíña Sofía cunhas pezas cargadas de linguaxe poética e xestos delicados que tanto o atraían e onde o debuxo adquiría grande importancia. Se contemplamos os últimos debuxos de Valverde veremos neles tamén a xestualidade espontánea do lapiseiro e unhas cores sutís de gran forza expresiva e sinceridade egocéntrica. Está presente tamén en min o recordo da súa indignación ante a montaxe disposta polo comisario na exposición realizada sobre Giacometti; un enorme enfado ao comprobar que moitas das pezas quedaban completamente anuladas na súa relación co espectador, ao seren colocadas nun pedestal corrido, moi desproporcionado en altura e tan próximo á parede que impedía velas en todo o seu derredor; ou a exposición de Richard Deacon nas salas da Fundación Caixa entón situada na rúa Serrano, onde gozou enormemente ao vivenciar as súas obras. Creadores todos eles que inevitablemente sentía próximos á súa emoción.

Valverde asumía a clandestinidade como parte da realidade e comentaba, de forma anecdótica, como un dos seus mestres na Facultade de Belas Artes, Enrique Marín [escultor

que realizara a Virxe do Carmen incorporada ao monumento deseñado polo arquitecto vigués Manuel Gómez Román en 1903 para Monteferro en Nigrán] quedou no esquecemento. Poucos mencionaron a autoría desta obra e, curiosamente, o día que nos vimos por última vez na súa casa-estudio da rúa do Oso de Madrid, mostrounos coma se dun trofeo se tratase unha peza de escaiola de Marín que atopara por eses días no Rastro. Que un artista non obteña a aprobación dos seus contemporáneos, coetáneos e inmediatos non debe ser tomado como unha descualificación, nin tampouco como ningún síntoma de gloria, xa que é indubidable que un auténtico creador, sexa artista ou escritor, éo principalmente porque a súa provocación desborda sempre a ridícula canle do aceptado. Ao final dunha traxectoria acontece o que a historia está predisposta a darnos que case nunca sexa o artista quen teña que render contas ante nós, senón ao revés, nós respecto a el, sendo a nosa incapacidade crítica ou a nosa precipitación quen o elevan ou rebaixan excesivamente.

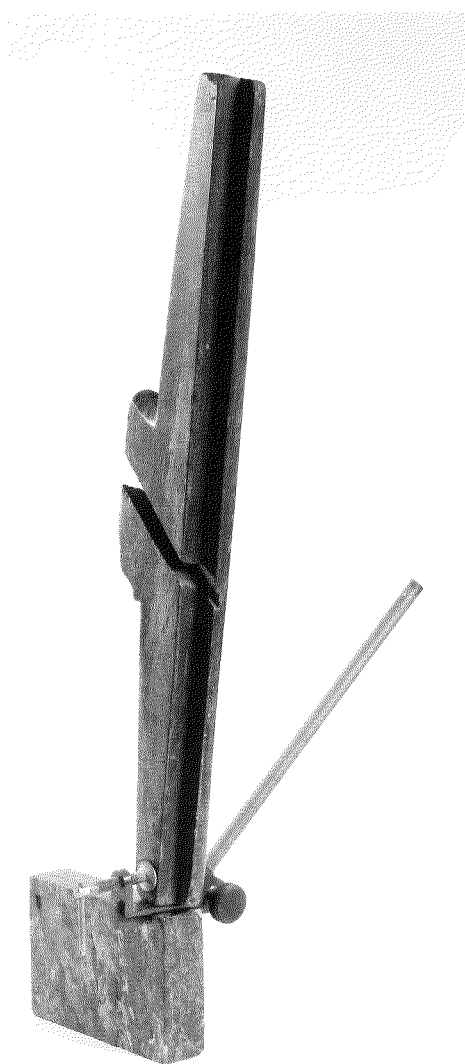
Entendida a morte non como unha desaparición senón como un baleiro conseguido, a túa voz nunca se me volve opaca, sigo sosténdome na túa mirada perplexa, nas túas ironías, na túa provocación e no teu silencio.

Para Jesus Valverde, com saudade

FERNANDO CASÁS

Manhã de um dia qualquer de 1990. Bate na porta do meu atelier da *Villa América*, de Gondomar, um senhor com cavanhaque, cabelos revoltos e magro, cópia do Quixote de Doré. Disse que havia ouvido falar de mim e vinha me conhecer. Comentei-lhe que estava no meio de uma obra e me perguntou se podia voltar, que era escultor e que vivia em Madrid. Tudo aconteceu rapidamente, de maneira que continuei ensimesmado, tirando mais pedaços da parede, o trabalho no qual estava metido nesta época, recuperação da minha própria história. No dia seguinte, ali estava novamente Jesus Valverde. Tomamos um café no bar da esquina e falamos. Acabava de conhecer um incansável escultor e um dos pouquíssimos cosmopolitas que conheci e conheço na Espanha e nos tornamos amigos.

A partir daí nos transformamos em irmãos, e ele como um tio do meu filho Adrian que naquela época tinha uns quatro anos. Sempre preparava para ele uma grande taça de chocolate na espessura perfeita, servido com algum pedaço de *roscón*. Eu nunca fui uma pessoa sociável, mas com Jesus era impossível não sê-lo. Nos chamava com frequência, a mim e a Mina, para reuniões e comidas preparadas por ele junto com sua última conquista, ou não tão última porque Jesus era amigo de suas amigas. Cozinhava muito bem e com especial refinamento. Era feliz reunindo seus amigos. Muitas vezes, depois do jantar, embalados pela música, acabávamos por dançar e as conversas marcavam a madrugada. Nos almoços, sempre aparecia um lanche no final da tarde, já que ninguém saía da mesa antes do anoitecer. Através de Jesus conheci Bar Boo e Laxeiro e toda uma *troupe* que o considerava e queria.

Prometeo, 1985-1990. Técnica mixta. 79x36x25 cm.

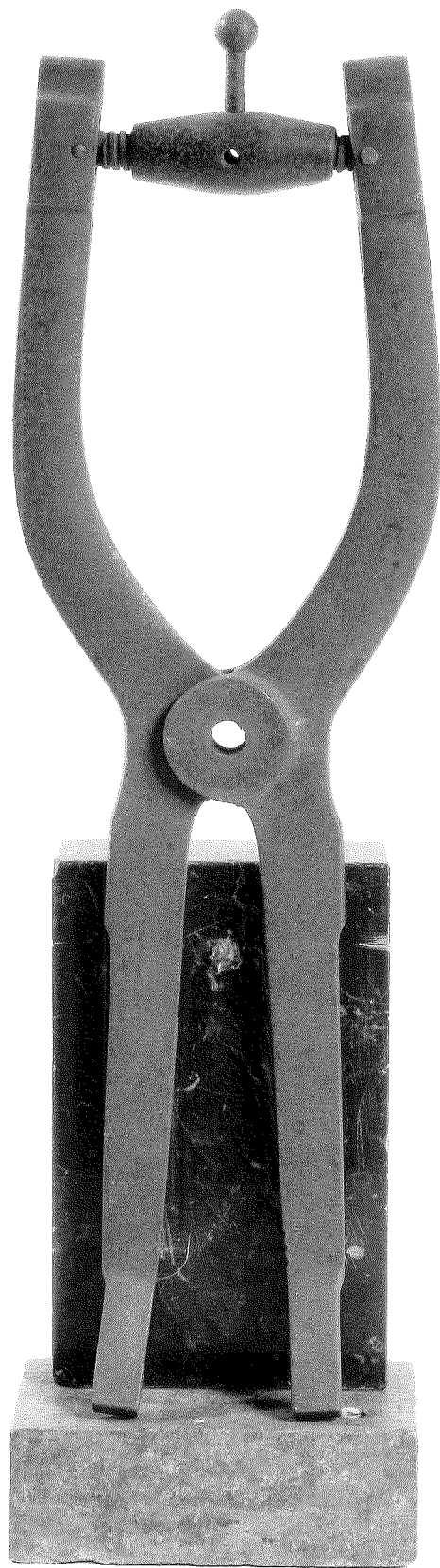

Figura III, 1985-1990. Ferro e mármore. 46x13x8,5 cm.

Devagar fui conhecendo a sua estória. Havia passado sua vida em Madrid, onde era artista e professor. Fazia parte de um grupo de escultores e, ao mesmo tempo, dava aulas. Vivía no seu atelier da Calle del Oso, em Madrid, no meio de suas esculturas e de seus projetos futuros. Jesus seguiu seu caminho em solitário, um caminho apaixonado pela figura e sua transformação, o que não era a direção mais fácil numa Espanha onde os laços culturais com o resto da Europa não eram fluidos e, com o resto do mundo, praticamente inexistentes. As suas obras tinham a personalidade da inesperada leveza das pessoas que queria.

Queria deixar Madrid porque cada vez era mais difícil sair da Ramallosa e suas despedidas incompreensíveis, pela falta de sentido, já que aqui estava sua infância. Me contava entre divertido e amargado tudo o que tinha que enfrentar com este retorno. Enquanto eu pensava que estava vacinado contra tudo, que escutava uma estória surrealista que eu achava que acontecia em todos os lugares. Jesus me contava as misérias que eu não captava e não podia crer que se desmembravam em misérias maiores. Sim, havíamos voltado os dois para Galícia, com a diferença de que Jesus havia *vivido* aqui antes, onde não existem limites entre o artista e o homem social, nem o esquecimento para o que possa ser considerado como *erros pessoais*. Agora posso entendê-lo.

Ele no seu atelier, eu no meu, nos encontrávamos pelo final das tardes, trocando idéias, sempre me mostrando o que estava fazendo ou pensava fazer e nossas conversas eram longas e acidamente corrosivas, pois entendíamos que o humanismo começa na franqueza. Sua generosidade fazia com que, quando se apresentava a um possível projeto, me chamasse para que também eu participasse.

Ele era um artista de compreensões, mas não de concessões. A nossa mudança de *habitat* tinha sido paralela: eu vinha do Rio de Janeiro, ele de Madrid, ambos de grandes

centros para enraizar-se na província. Este acontecimento refletiu profundamente nas nossas obras.

A figura, sempre amada, já não respondia às suas inquietudes, não era a única linguagem desejada. No seu novo momento houve espaço para o conceitual, para as madeiras brutas, para os processos e, como um relógio de areia, expôs uma fruta que apodrecia ao mesmo tempo em que se consumia a duração da sua exposição na Casa das Artes em Vigo.

Estas últimas obras escultóricas lhe trouxeram mais que um enfrentamento com esta Galícia que vertebra desde a destruição. Diáspora para os de dentro e os de fora. Mas o que é vertebrar o trabalho de um artista que se move no onírico, em um território de transição permanente?

Um forte abraço, velho camarada.

Figura. Bronze.
30x16x17 cm.

Maternidade, 1975. Bronze. 40x33x28 cm.

Conversa entre Xesús Valverde e Fernando Casás*

Xesús Valverde e Fernando Casás, dous recoñecidos creadores da escultura e a pintura, con corenta anos de investigación ás súas costas, son os interlocutores nunha longa discusión ao redor da función da arte, da que ofrecemos esta breve recensión.

Casás.- A túa obra é moi conceptual, só che preocupa chegar á esencia?

Valverde.- Sí, para ter un pronunciamento claro. Non existe unha gramática da linguaxe na arte. Busco a xeometría capaz de expresarse nunha ecuación, como un matemático ou un poeta.

Casás.- Moitas veces as obras identifican aos seus autores. Paréceme ben porque reflicten unha obsesión. A obra de arte é unha obsesión.

V.- A alma é tan complexa que non é necesario crear esquemas representativos, podes dicir o mesmo e a forma dependerá do temperamento. Son Xéminis, son angustiado... a miña obra reflícteo e comunícallo aos demais.

C.- A ti gustaríache que cando se mira unha uva ou un vaso a xente diga que ese traballo é de Valverde?

V.- ... non.

C.- Parece un pensamento egoísta, cando queres que o mundo vexa a través de ti, pero ás veces a obra non ten nada que ver co autor.

V.- É precisamente cando transcende o autor que comunica aos demais. Só é ela, a obra.

C.- É ela porque é túa.

V.- Son conceptos universais.

C.- Estou buscando que o espazo vaia aparecendo. Todo son signos; o min gustaríame atopar cal é o máis forte.

V.- O teu telo, porque a forza está en ti, é algo que vén dado. Faime graza que un sempre dubida do que ten.

C.- Pero chega un punto no que tes a obriga de descubrir algo que transcende á túa persoa, aínda que en arte non hai obrigas.

V.- É certo. Trátase de quitarlle a túa angustia, pero non o vas resolver definitivamente, é unha dinámica que sempre xera respostas. A túa reflexión esixe que te movas nesa realidade, a última é a poética.

C.- A arte é unha procura va, é querer ser Deus, esa loita obsesiva pola perfección, unha tolemia boba e burricana. Ti non estás a competir con Chillida, con Tápies ou con Miró, a túa competencia é con Deus.

V.- É o coñecemento.

C.- De onde che chega a angustia?

V.- Do coñecemento que me asusta.

C.- Pero tamén te atrae.

V.- Claro, túrbame calquera dimensión da sensibilidade. As referencias son emocionais. Para traducilo a un material utilizamos a xeometría.

Xesús Valverde e Fernando Casás.

C.- Creo que este traballo é unha terapia para non volverte tolo.

V.- Si, é unha terapia necesaria pero non só túa, senón do home xenérico. O home sempre está na angustia de procurar unha resposta á existencia. Nós dámoslles a memoria, a historia, todo o que os demais traballaron. Nin ti, nin ningún parte do cero. E todo vai quedando atrás. A historia do home está na arte.

C.- Deberíamos de empezar por desasañar. Empecemos por unha nova igrexa.

V.- Si, o comercio invadiu a relixión. Unha escultura é un feito relixioso en si e unha merda é unha blasfemia. Encheron as igrexas de merda. O capitalismo vén do que ten a capacidade de pagar, non importa a función, nin sequera a relixiosa.

C.- Onde hai fame, necesítase a arte para non morrer. En Brasil, por exemplo a xente emocionase máis.

V.- Creo que é unha época bonita a nosa, a pesar de todo o fodido. É atractiva a ambigüidade de hoxe.

C.- Pero os faladoiros acábanse, o proceso electrónico substitúeo e é irreversible.

V.- Non o creo, nas Universidades americanas quedei sorprendido ao ver traballar o vidro soprado, a fundición, a cerámica. O home é o mesmo, non chegará á destrución, ao revés, a electrónica pode liberar ao home e darlle máis tempo.

C.- Configura outro home.

V.- Sempre é o home o que necesita facer un traballo e realízalo. Sempre existirá, despois virán as condicións históricas que faciliten a revisión.

* Esta conversa entre Xesús Valverde e Fernando Casás publicouse en *Diario 16 de Galicia* (26/10/1990)

Reflexións arredor dun proxecto inédito de Xesús Valverde para A Ramallosa

FINO LORENZO

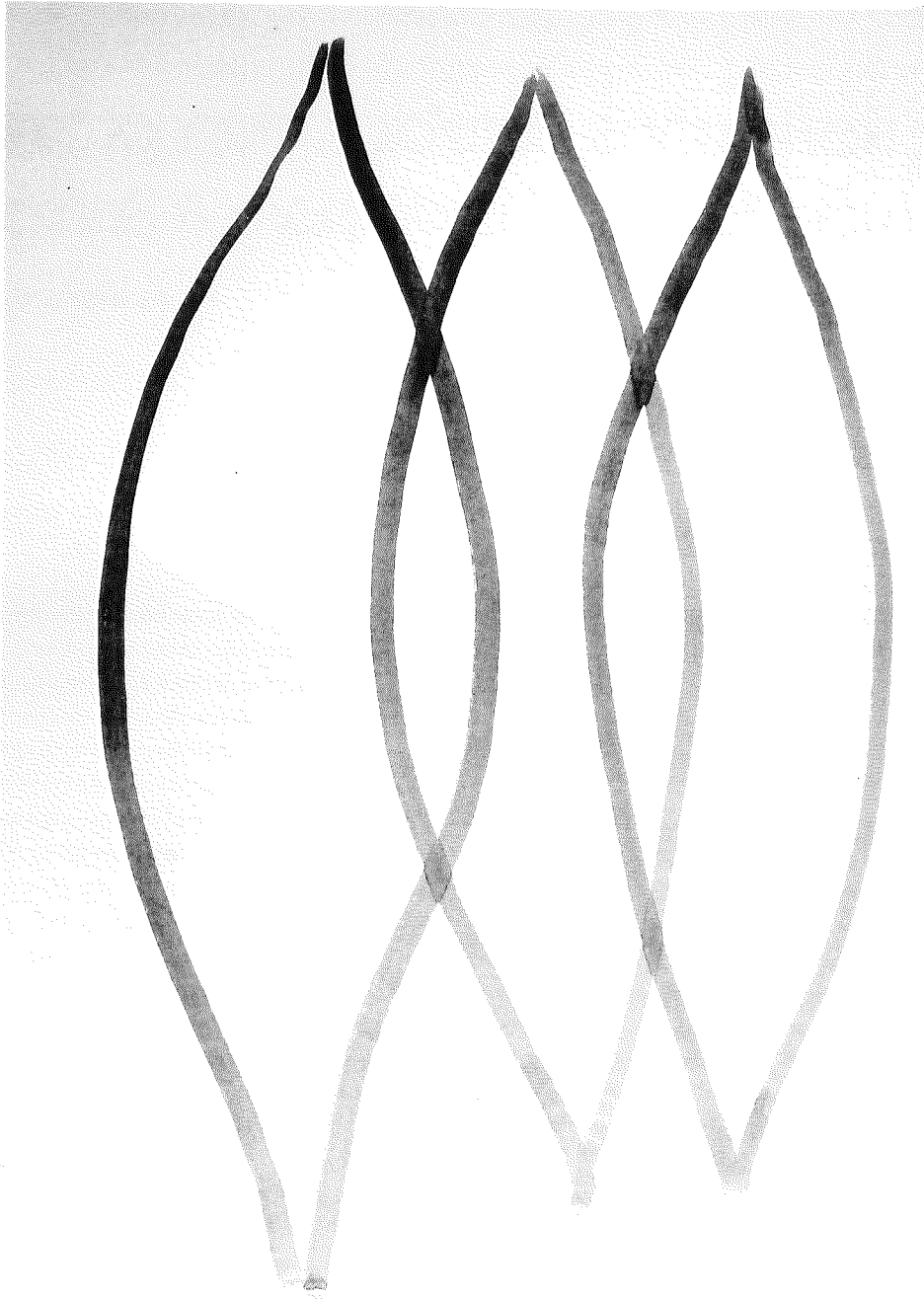
Robert Musil dixo unha vez: “Non hai nada no mundo que sexa tan invisible como un monumento”. Unha frase digna do escritor austríaco que describiu a decadencia de Kakania, o esgotado imperio de Francisco Xosé. Aquí, no Val Miñor, nos últimos anos, tentamos seguir a súa máxima cando topamos, nunha encrucillada ou rotonda, con testos de flores que semellan traídas dun patio andaluz, aviáns deconstruídos ou esnafrados, ou mesmo cubos de letras que ficarían mellor na gardería. Os cidadáns, que ollan, con tolerante abraio e retranca, as propostas e criterios artísticos dos nosos representantes municipais, sexa porque pensen que non paga a pena alporizarse por estas cousas, pois hai outras máis importantes e urxentes, ou porque as consideren a penúltima estratexia da arte contemporánea en materia de urbanismo, non adoitan criticar, a viva voz, esta estética infantiloides e banal. O establecemento destes artefactos, realizados a toda presa, sen un proxecto meditado e debatido, e baratos a curto prazo, deberían ser considerados, non só como unha falta de respecto, senón como un insulto á intelixencia media dos cidadáns que sufrimos, día a día, a súa presenza.

E é que a escultura pública non pode ser froito da inspiración divina dun suxeito que teña o poder de impoñela. Só podemos aceptala cando xorde como resultado dunha reflexión pausada, dun estudo que acolla consideracións sobre o contorno, os seus habitantes e usuarios, a súas necesidades, a mellora do existente, a escala, a presenza ou a proporción. Un esforzo, neste sentido, vese recompensado á larga. O exemplo da veciña cidade de Vigo, dotada, por parte da corporación presidida polo entón alcalde Soto, duns fitos e referencias urbanas, maniféstase agora, case trinta anos despois, como un logro positivo e enriquecedor,

por riba de gustos, opcións, críticas e debates conxunturais, sempre moi saudables e benvidos.

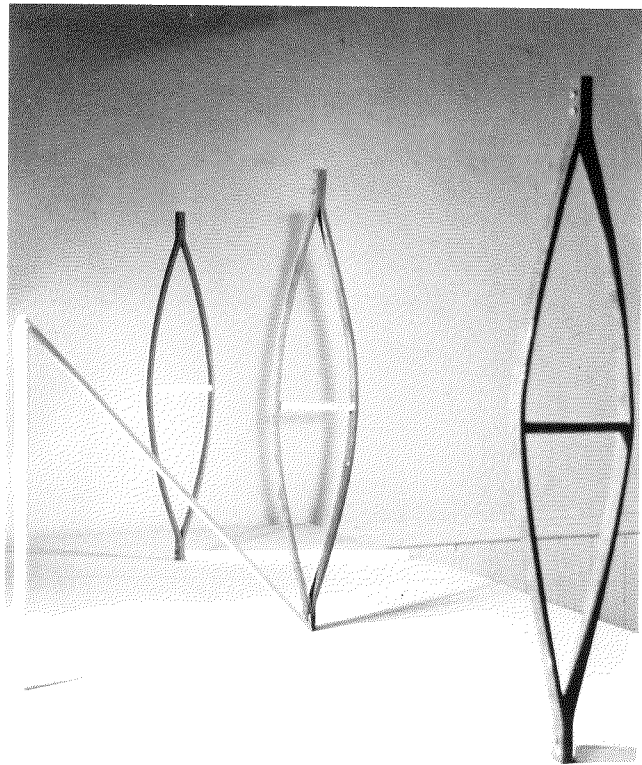
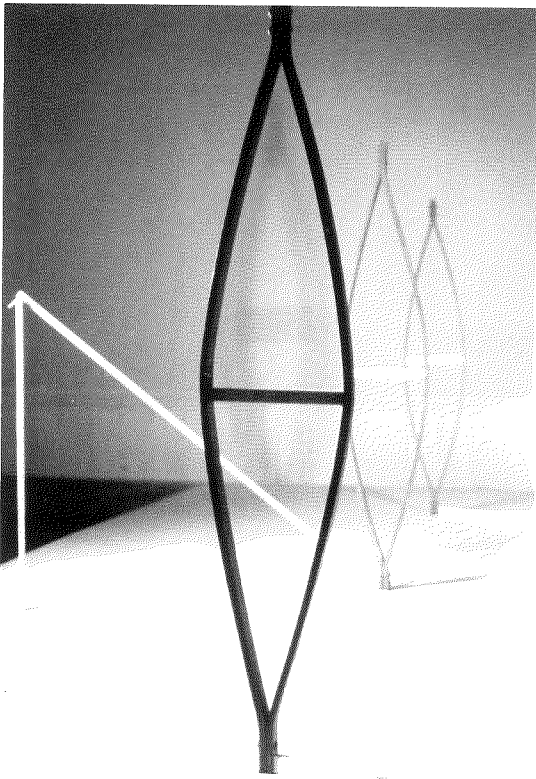
De todos os xeitos, non é nada doado. A escultura pública actual non pode amosarse xa como un símbolo de autoridade patriarcal, na liña das estatuas decimonónicas de militares e próceres que fican nalgúns parques e xardíns das nosas cidades e vilas. A mesma noción de monumento remítenos, na actualidade, á algo desmesurado, esaxerado e fóra de época. En todo caso, esta escala monumental foi adoptada polas novas edificacións que enchén as vilas, sen achegar personalidade nin distinción. Os bloques de vivendas construídos nas últimas décadas, baseados na renuncia a unha arquitectura estilística e na implantación dun único modelo de construción, xeraron a despersonalización dun espazo urbano no que todos os novos barrios e rúas manteñen a mesma aparencia anódina e impersoal en calquera cidade ou vila. Por outra banda, a idea de significado público ou a posibilidade dunha imaxe colectiva, hoxe en día, son problemáticas e inseguras, pois moi poucos dos proxectos realizados acadan unha aceptación xeral da poboación. A manifesta falta de experiencia dos escultores para construír obras de carácter público reflíctese na reticencia dos cidadáns para aceptalas. Unha boa escultura pública debería conservar a calidade de presenza e elegancia sen ser fachendosa ou ameazante.

Pero tamén é certo que as crecentes demandas dos cidadáns a prol da conservación ou recuperación de espazos públicos de calidade, esixen unha renovación e actualización do debate público nestas cuestións, pois amósase imprescindible a implantación dunhas referencias visuais, duns fitos que poidan dar sentido a uns lugares que adoitan tornarse en lugares

1- Augada

1- Augada. 100 x 70 cm. 1989

2 e 3. Maqueta. Dimensións e data descoñecidas

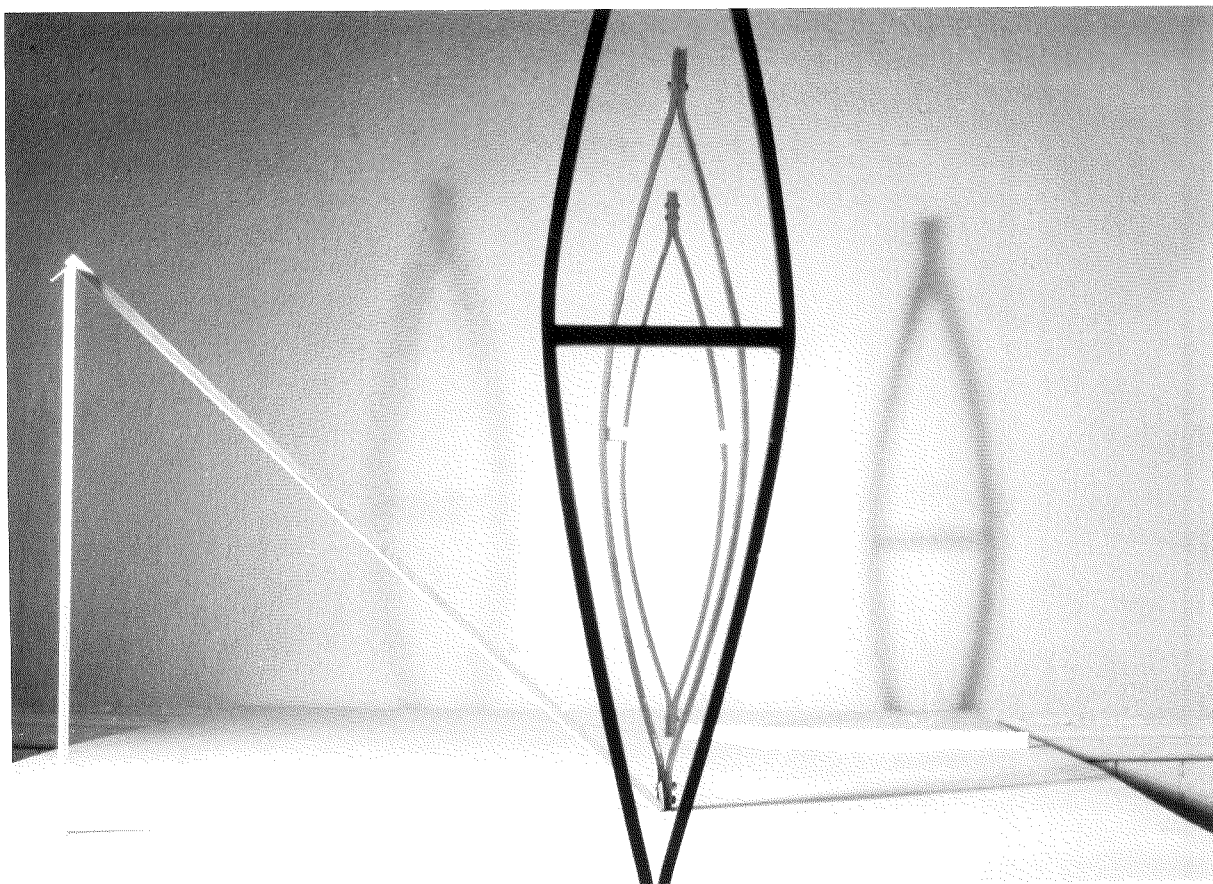
de paso e de comunicación, ou en espazos sociais, afeitos ao trato persoal, ao paseo, á conversa, á crítica, ao ocio e á calma.

Coido que, nestes últimos anos, a mellor obra pública realizada no Val Miñor, foi a construción do paseo que rodea a baía desde Panxón a Baiona, un paseo cheo, paso a paso, de perspectivas e horizontes diferentes, de recunchos escuros e sombrizos. A resposta dos cidadáns, co seu camiñar entusiasta a todas as horas do día, así o indica. E aquí, desde estas páxinas, aproveito para reclamar xa unha prolongación que, seguindo a beira do río, chegue á vila de Gondomar. Pois ben, sen dúbida algunha, un dos tramos máis atraentes e fermosos deste paseo é o espazo gañado ao río, detrás da capela de San Campio, na Ramallosa, onde, ata hai algunhas décadas, acougaban os vellos tranvías.

Cando, no ano 1991, nunha nova e necesaria intervención do lugar, inauguráronse o paseo e os xardíns, Xesús Valverde, que levaba case vinte e cinco anos pasando longas tempadas na súa casa da Romana, e convencido por uns amigos que botaban en falta, aquí, na terra da súa familia, un testemuño público da súa obra, decidiu ofrecer ao concello de Nigrán unha escultura pública para o devandito espazo. Hai datos que avalan a idea de que a obra estaba xa conformándose, ou polo menos pensada. Nun debuxo do ano 1989 [1], Xesús superpón as liñas que conforman a estrutura da peza tal como a co-

ñecemos. Como tantos outros debuxos e variantes da mesma época, penso que a orixe dese sinxelo deseño atópase nunha representación simbólica dos arcos e os reflexos da ponte románica. Non importa. En todo caso, a obra, coñecida como Homenaxe ao río, xa comezara a crecer e desenvolverse como concepto vivo, incorporando novos significados e presentándose como solución espacial.

A proposta amosaba un paso máis lonxe na liña de traballo que estaba seguindo desde a segunda metade dos anos oitenta. Xa en 1988, no Centro Cultural de Lavapiés, en Madrid, e despois, en 1989, na Casa da Cultura de Baiona, presentara unhas esculturas dunha clara tendencia obxectual, fundadas na idea construtivista da colaxe. Unhas pezas estruturadas como unha ensamblaxe autónoma que procuraba o encontro de todo tipo de materiais de refugallo, efémeros ou perennes, recollidos aquí e alá, deixándose levar polo azar, pola natureza sorprendente e leda do achado, escoitando as chamadas dos restos, as súas peticións dunha segunda oportunidade. Esta liña, amosada, tamén, nos meses de abril e maio de 1992, na Casa das Artes de Vigo, na que foi a súa derradeira exposición individual, e onde se achegaba á idea de obxecto atopado e de ready-made manipulado, representou, entón, un xiro radical respecto á noción de modelado que definía a meirande parte da súa obra anterior. Agora, na distancia, lamentamos que a posibilidade

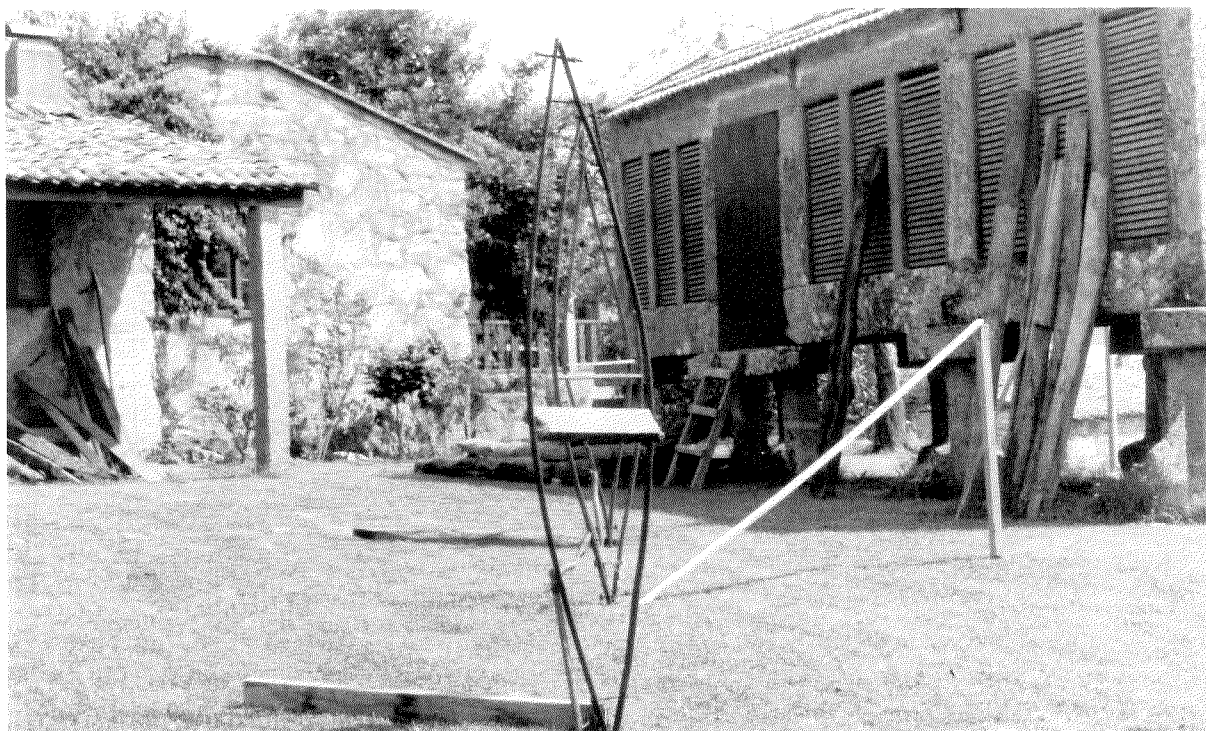
4. Maqueta. Dimensións e data descoñecidas

de desenvolver este novo traxecto en toda a súa madurez fose rachada dun xeito súbito e inesperado. Porque, no proxecto para A Ramallosa, aínda mantendo unha nítida e animosa aposta pola construción, deixaba atrás toda rotundidade matérica e decidíase claramente por unha suxestión virtual do volume, por un protagonismo limpo e diáfano do espazo. Como se pode observar nas fotos da pequena maqueta que chegaron ata nós [2, 3 e 4], o aire, a luz, o intanxible, tórnase materia, física, densa. Pódese ollar, apalpar ou rodear coas mans. Xa non ten sentido falar de espazo exterior ou interior pois todo é un continuo envolvente, evocado sutilmente polo debuxo da construción. O espazo suxerido, o espazo virtual, o baleiro, convértese, entón, no gran protagonista desta instalación, que, pensada e realizada desde unha vocación arquitectónica, acentúa e realza as calidades do lugar ao que vai destinada.

En xeral, sen a referencia da súa irmá maior, a maqueta amósase núa, orfa, vulnerable, obrigada a defenderse por si mesma, sen o peso e o poder da grande escala. Como espectadores non temos acceso ao seu tamaño real, non podemos asistir ao diálogo entre a obra final e o espazo para o que é concibida, un espazo e unha escala que acheguen a de-

rradeira e imprescindible contribución. Mais esa é, tamén, a súa vantaxe. Dalgún xeito, o pequeno obxecto excita o noso sentido da protección, da responsabilidade. Atopámolo fráxil, leve, e ese sentimento que suscita en nós é o que lle garante unha longa vida. Intuímos a súa maxia, sempre presta a evaecer no aire, ou a converterse noutra cousa, como o coello transformado nunha pomba na chistera do mago. Por outra banda, a maqueta lévanos directamente ao País dos Xogos onde, noutros tempos, entre construcións, mecanos e demais escenografías, reinabamos felices como pequenos e inconscientes demiúrgos. Ao final, non é mais que unha das fases dun proceso que só se pode manifestar na súa derradeira forma, na súa escala final. Mais, aí reside, precisamente, outro dos seus atractivos; a visión, ou mellor, a evocación do camiño, o encontro paulatino cos materiais que revelan as súas aptitudes en cada parada. A verdadeira obra é a suma dos tentos, as dúbidas e as modificacións, e o seu valor repártese ao longo de todo o seu desenvolvemento.

En xeral, o espectador atópase só coa peza rematada, redonda, pechada. Se poucas veces temos a posibilidade de amosar un proceso de traballo, máis rara, aínda, é a ocasión de achegarse aos primeiros impulsos e bocexos que, pouco

5. Instalación. Dimensións e data descoñecidas

a pouco, acaban definindo unha obra. A maqueta preséntanos, entón, como algo vivo, aberto, e aínda, ao final, case irrealizable, pois o resultado derradeiro, aínda sendo unha decisión irrenunciable do artista, amosaríase como outro estadio un pouco máis avanzado, susceptible aínda de desenvolver. Daquela intuímos un percorrido infinito, un camiño que non pode nin debe rematarse. Isto é o que fai da arte unha necesidade, algo rigorosamente imprescindible, pois ofrécenos, unha e outra vez, unha imaxe transcendente do ser. Como un fío invisible que tira de nós desde máis alá do horizonte. Así, desde esta perspectiva, a obra artística supón sempre unha resposta puntual e concreta, un rexistro do seu tempo no Tempo, cun valor provisional e relativo, se a consideramos como un elo na cadea sen fin.

Hai outras imaxes do proxecto (5 e 6). As fotos, sacadas pola súa filla Alba no xardín da casa familiar, amósanos un paso máis, unha segunda proba do seu peso específico, un aumento de escala que é tamén un cambio de contexto. Xa se atopa no exterior, medindo as súas forzas co contorno, coa paisaxe. É un pulo necesario. Agora ten que competir con toda a información visual proposta polo espazo aberto. Os muros de pedra da casa e o hórreo, a vella pereira, os arbustos e os matos, e, ao fondo, a illa do Miñor e o somonte oriental da Serra da Groba. A instalación semella transitoria, apoiada en pólas e paus, con algunha das construcións medio ladeada, como se fose colocada só durante uns minutos, o tempo de sacar as fotos. É

difícil dicilo pero pode ter unha altura de case tres metros. Segundo as testemuñas e referencias escoitadas, non sempre fiables despois de vinte anos, as tres construcións que conformarían o proxecto rematado, terían esa mesma altura, cunha distancia entre a primeira e a terceira, en liña, de once metros, treito que non parece cumprirse nesta montaxe provisional. Non hai datos sobre a terceira dimensión, o ancho da instalación, pero pódese intuír, proporcionalmente, de calquera das imaxes.

Outra cuestión que queda no aire é a do material que Xesús ía utilizar para realizar a construción final. Hai versións que falan dunha procura de xavelinas, outras suxiren as béstas. Sospeito que son opinións influídas pola levedade do proxecto, pola súa sutileza visual, aínda que pode tratarse, tamén, da procura real dun material co que montar, de xeito eventual, a instalación no xardín. Non podemos esquecer que as tensas ensamblaxes tiñan que enfrontarse ao tempo e ao espazo públicos, á xente que ía achegarse, tocar, acariciar ou forzar. Supoñemos que, na definitiva construción, ía utilizar unhas láminas de aceiro, de algo máis dun centímetro de grosor, suxeitadas en ambos os dous extremos por parafusos ou pinzas, ensambladas e reforzadas por lixeiros puntos de soldadura, agochados, pois sabemos das súas reticencias a amosar, dun xeito visible, este tipo de unión, decisión coherente coa súa derradeira inclinación á colaxe e a súa concepción fráxil e aberta da peza. En

6. Instalación. Dimensións e data descoñecidas

todo caso, calquera opción deixaría aberta á capacidade de ilusión da forma construída, o contraste entre gravidade, peso e levedade que só atopamos na boa arquitectura, a madura manifestación do seu oficio de escultor.

Os derradeiros aspectos que quedan por explorar son o posible emprazamento e a orientación. Non hai datos, e as poucas testemuñas, nesta cuestión, son tan ambiguas e evanescentes como a obra mesma. É probable que tivese na mente o espazo existente entre a capela de San Campio e a edificación que albergaba a vella estación, un espazo que agora ofrece moito ruído visual, pero que entón, derruídas as cocheiras dos tranvías, mantiña unha claridade e unha limpeza só rachada polos plátanos e outras árbores. Podemos pensala, e esta é unha interpretación persoal feita desde o lugar, orientada nunha liña imaxinaria que vai desde o cruce da estrada ata a Foz. As pequenas barras horizontais que tensan cada unha das tres construcións semellan acentuar a secuencia de perspectivas visuais, o río, a marisma, o esteiro da Foz, a baía e, alá, ao lonxe, o contorno de Monte do Boi.

O proxecto foi ofrecido no mes de decembro de 1991. Non hai constancia da súa entrada no rexistro do concello de Nigrán, polo que supoñemos unha entrega persoal ao alcalde, nese intre Avelino Fernández, á través dun coñecido, afín ás dúas partes. A verdade é que non era un proxecto completo, senón

un tanteo, unha achega, pois non contiña ningún plano ou esquema, só as fotos da primeira maqueta e un exemplar do catálogo editado pola deputación de Pontevedra ese mesmo ano. Todo indica unha total falta de convicción, por parte de Xesús, na posible aprobación da proposta pola corporación municipal e, polo tanto, na súa posterior e definitiva realización. Tampouco sabemos se houbo unha resposta nin de que tipo foi. Nalgúns meses, no verán de 1992, pouco despois da devandita exposición na Casa das Artes de Vigo, Xesús manifestou os primeiros síntomas do mal que remataría coa súa vida no mes de maio do ano seguinte.

Non hai nada no mundo que sexa tan invisible como un artista. No Val Miñor non hai ningunha escultura pública de Xesús Valverde. Non tivo ocasión de deixarnos unha proba do seu traballo, unha mostra da súa estreita relación sentimental co lugar. Só podemos atopar algún bronce nas casas e xardíns de familiares e amigos. Poucas. E privadas. Coido que é unha tristeza.

Hoxe, dezoito anos despois da súa morte, grazas á xenerosidade dos herdeiros e aos bos oficios do Instituto de Estudos Miñoranos, agardamos expectantes unha nova oportunidade de facer xustiza ao home e á súa obra, colocando unha excelente peza, fundida en bronce, no eidos de Nigrán.

Non perdamos esta oportunidade.

Xesús Valverde e o Val do Miñor

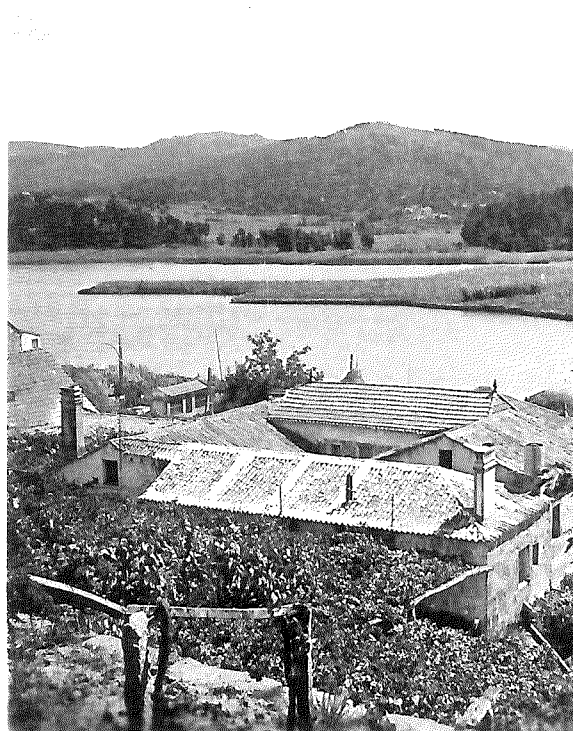
ANTONIO VALVERDE ALONSO

Xesús Valverde era e foi do Val do Miñor.

Era do Val do Miñor porque non se é de onde se nace. El naceu en Vigo circunstancialmente porque os pais vivían alí, pero as raíces estaban en terras de San Pedro da Ramallosa, Sabarís, Couso, Morgadáns e Gondomar. Nin tampouco de onde se pace, como se asevera no popular dito, pois estudou, viviu e desenvolveu a maior parte do seu traballo en Madrid.

E foi do Val do Miñor porque nas tempadas que viviu nel impregnouse das esencias da paisaxe reflectidas nas ondas do río Miñor cando, coa marea chea, ía pescar prateadas robalizas coa arte do corricán, con liñas de cáñamo e tanza de vermes da seda, dende a gamela, por veces co Mudo, o mellor pescador do Miñor, ou con Choncha que tampouco quedaba atrás, ou dende o muro dos campos do recheo que, fronte á casa dos pais, chegaba ao muíño da Primitiva; e co seu irmán Arturo, neste caso con outra arte que tiña un bo cacho de chumbo ao cabo da liña e, a unha braza empataba, unha tanza con anzol, e logo outras, distanciadas cada palmo, ata tres ou catro, e volteaba este aparello por riba da cabeza para lanzalo ao medio do río.

Sentiu nas pernas espidas o frío das augas que dende o río Zamáns e o de Peitieiros chegaban ao Miñor cando, coa marea baixa, pescaba as sollas con físga. As sollas reservábanllas para seu Tío Xesús que convencera ao pai para que fose estudar a Madrid na Escola de Belas Artes, acolléndoo na súa casa, e que pasaba os verán na "Villa Angelita".

A casa dos pais

Suando cos cegadores raios do sol cando nese mesmo recheo do río ou nas dunas de Gaifar, en Panxón, ía coller pardais e xilgaros cun panterlo, aparello que facía con canas axeitadas en forma de pirámide que atrapaba o paxaro cando tropezaba nunha trampa ao petear nos graos que lle puña como engado.

Xesús en Tetuán despois do accidente.

En Tetuán cos amigos de Gondomar.

Xesús traballando no seu taller.

Amosou a paciencia e habilidade enlazando cunha palla dunha herba que se dá dabondo nos cómaros dos camiños, á que se lle ripan as flores da punta para facer un lazo corridizo no que quedaban atrapadas, ao meter a cabeza, as lagartas que quecían nas pedras dos socalcos das viñas que dende a casa do pai subían ao alto da Romana onde extremaban co eido do seu bisavó e que co tempo había mercar para facer alí o estudio de traballo e a morada.

E folgou en canta festa e romaría se fai na bisbarra –San Bieito de Gondomar, San Roque de Morgadáns, a Anunciada de Baiona, San Pedro da Ramallosa, a Virxe da Xunqueira,.....digamos que todas para non deixar algunha- en compañía dunha morea de amigos –Paulino [Tito] Iglesias de Lis, Eladio Ferreira, Rocío Puga, Luís Quintero, Mucha Save-dra,.... non nomeo máis para non facer o listado interminable- todos eles tamén do Val do Miñor.

Ata os poucos contos que repetía, dous ou tres, non máis, deixaban ver a saudade que o collía cando andaba fóra desta terra. Contaba que cando estivera cumprindo o servizo militar, como Alférez das Milicias Universitarias, en Tetuán [Marrocos] onde sufriu un accidente, por certo na compañía duns amigos de Gondomar –Suso e Margarita Pérez de Lis-, que lle deixou unha longa cicatrice na faciana, un soldado galego que tiña no destacamento dicíalle:

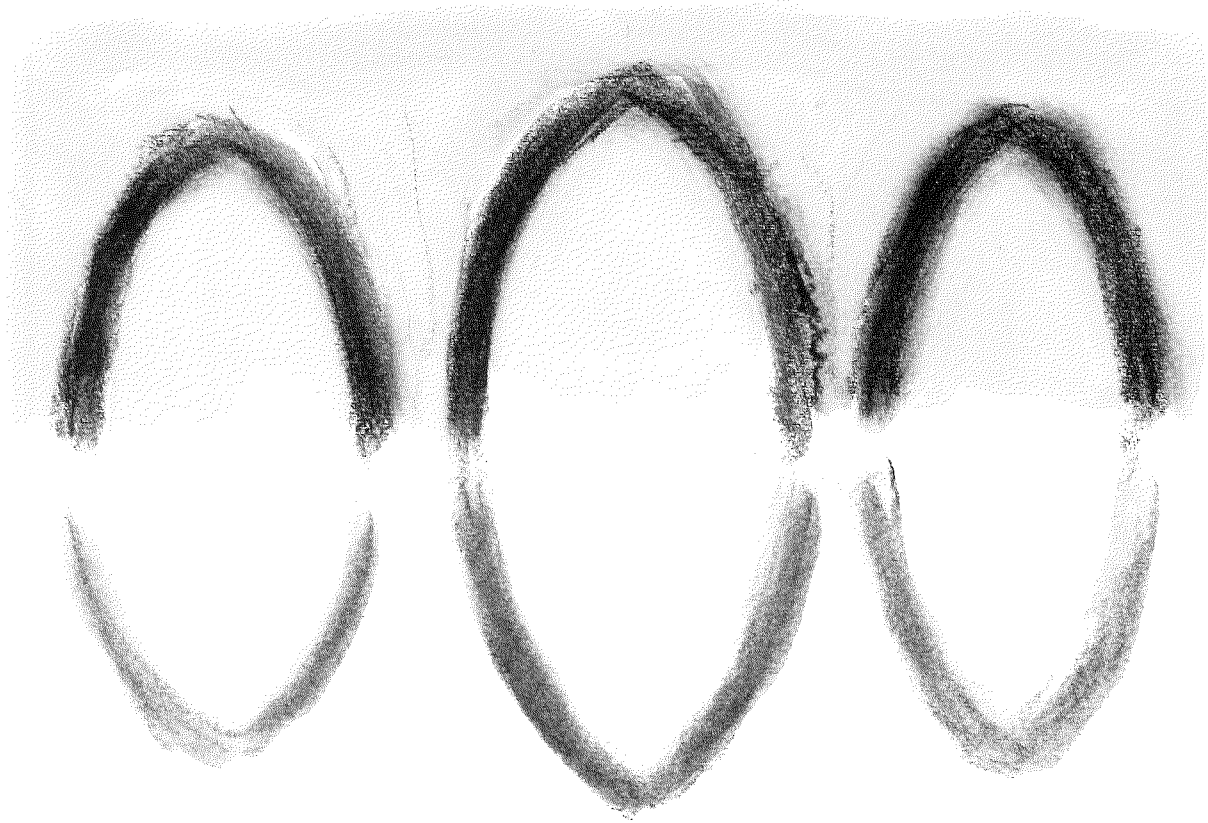
Mire mi alférez, cando deixei a casa despedínme do meu pai e non chorei, despedínme da miña nai e non chorei, pero cando ía polo camiño e a miña vaca marela muxiu, entón si que chorei.

Tiña un gran sentido para a restauración de vivendas, sen dúbida herdada do avó que como mestre de obras deixou mostra do seu bo facer nas casas do cruce da Ramallosa, actividade que desenvolveu tanto en Madrid, para xente amiga como a dona do pintor Antonio Saura, como aquí no Val, por exemplo na casa dos pais, na estrada a Gondomar, na da irmá, no alto da Cabreira, ou na del mesmo, no alto da Romana, na que reservou como dormitorio a alcoba onde nacera o bisavó.

Traballando no seu eido en Homenaxe á muller viguesa

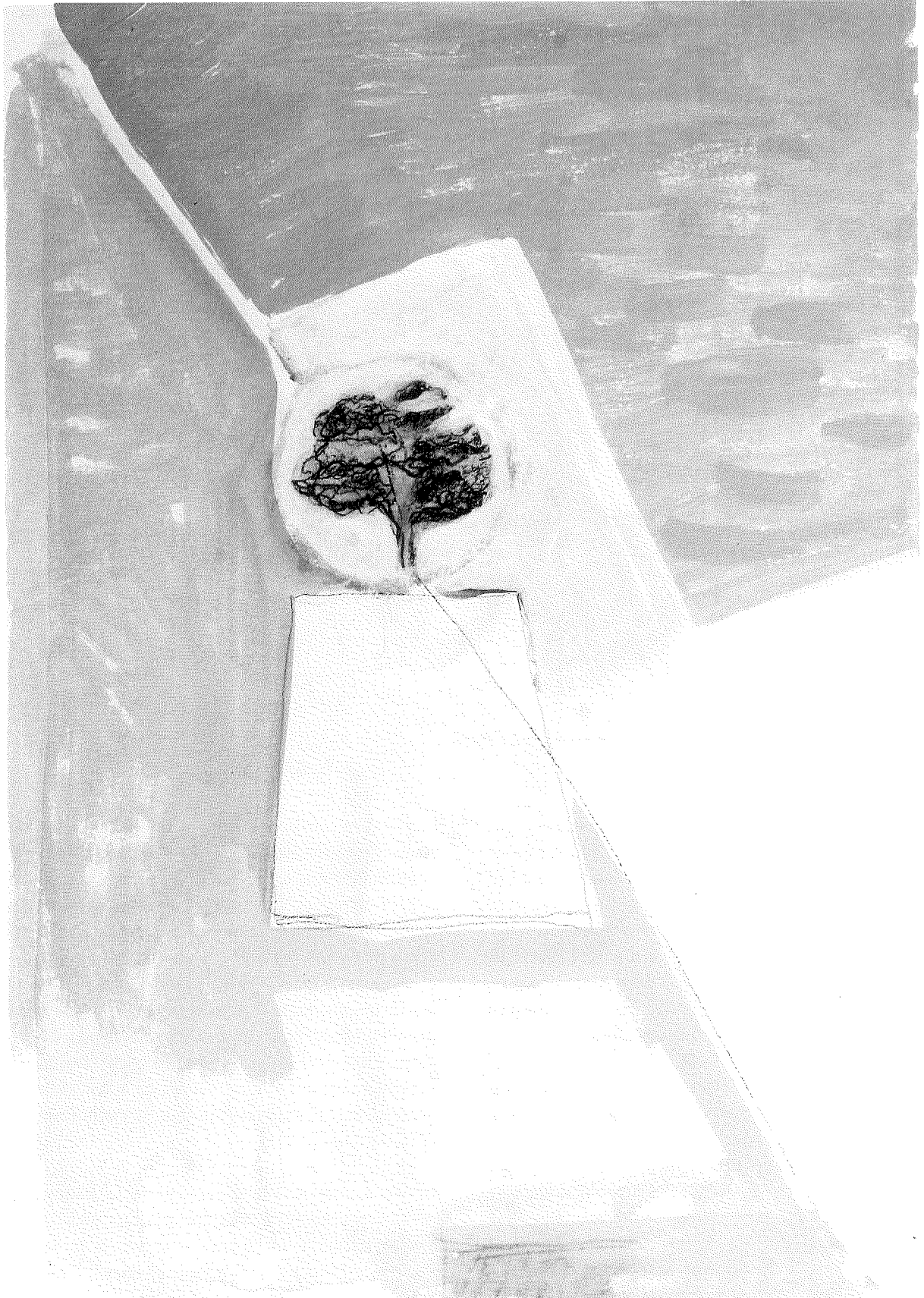
Ponte románica IV, 1990-1992. Gouache, carbón e sepia. 28,5 x 38 cm.

Fixo escultura traballando todos os materiais: madeira, pedra, cerámica, bronce en pequeno formato ou en grande para espazos urbanos, e neste último formato amósase obra súa en Madrid, Valencia, A Coruña, Vigo,... e sempre tivo a idea de situar unha obra no Val do Miñor e algunha vez fixo unha maqueta dun proxecto que nunca chegou a realizarse. Linda Meztler, unha norteamericana coa que compartiu unha grande amizade, e que de tempo en tempo ven á Ramallosa para lembrar e reencherse do espírito de Xesús, recorda:

Houbo outra ocasión na que Xesús me falou dunha escultura para algún lugar da Ramallosa e suxerílle facer en grande unha fermosa figura de bronce coa que me agasallara. Imita unha muller, parcialmente oca, que adianta unha perna en actitude de dar un paso, que se podería interpretar como unha figura de Galiza que, oca do fillo que emigra, se adianta robusta e esperanzada para darse. E respondeume moi terno "É un pensamento fermoso en demasía para compartir con algúns.

Poucas veces pintou paisaxes, si pintou nalgúns retratos aos da familia, e só un do río Miñor co fondo da igrexa de Santa Cristina de Sabarís, pero coma se quixese deixar testemuño do que sentía por estas terras do Val do Miñor, debuxa, unha e outra vez, o río, a ponte románica, a pereira do seu eido, o castro da Moura, as néboas da paisaxe, procurando quizás recoller a esencia daquilo que xa pronto os seus ollos non verán para que agora nós enchamos o noso animo coa ledicia destas obras, moitas delas derradeiras, e amosadas por vez primeira na mostra que se realizou na Aula de Cultura "Ponte de Rosas" en Gondomar, sede do Instituto de Estudos Miñoranos.

Tampouco quixo deixar o seu tan querido Val despois do seu pasamento pois xa de tempo atrás tiña pasado para si a propiedade do nicho onde repousan os restos do avó Anxo no cemiterio de San Pedro da Ramallosa e agora descansan os seus.

Pereira II, 1990-1992. Carbón e gouache. 51x35 cm.

C R O N O B I O G R A F Í A

	galicia	españa	mundo
1925	Os nacionalistas abandonan os concellos e as deputacións. Fundación do Banco Pastor. Primeira exposición de Arturo Souto. Nacen José María Labra e Tino Grandío. Nace en Vigo Xesús Valverde Alonso.	O directorio militar é substituído por un goberno civil. Realización de grandes obras públicas. Desembarco de Alhucemas. Morren Pablo Iglesias e Antonio Maura. Ortega y Gasset, <i>A deshumanización da Arte.</i>	Tratado de Locarno. Dictadura en Albania. Hitler: <i>Mein Kampf</i> . Primeiras formulacións da mecánica cuántica de W. Heisenberg e E. Schrödinger. Chaplin, <i>A quimera do ouro</i> . Eisenstein, <i>O Acoirazado Potenkin</i> . F. Scott Fitzgerald, <i>O gran Gatsby</i> . Le Corbusier, <i>Pavillón de L'Esprit nouveau</i> .
1926	Decreto de Redención Foral. Primeiras <i>Cousas</i> de Castelao. Cabanillas, <i>O Marisca</i> ; Dieste, <i>Dos arquivos do trasno</i> ; Otero, <i>Síntese xeográfica de Galicia</i> .	Concerto económico entre o Estado español e as provincias vascas. <i>Sanjuanada</i> : pronunciamento republicano fracasado. Viaxe do Plus Ultra. Morre Gaudí. A. Palacios, <i>Círculo de Bellas Artes (Madrid)</i> .	Dictaduras en Portugal, Lituania e Polonia. Valera abandona o Sinn Fein e forma o Fianna Fail. Ford: semana laboral de cinco días e oito horas. Traslado da Bauhaus ao edificio deseñado por W. Gropius. Edítase <i>Punto e liña sobre o plano</i> de Kandinsky.
1927	Primeiros vapores ao Gran Sol. Fábrica de louza de Álvarez. Nace a editorial Nós. Dieste, <i>A fiestra baldeira</i> .	Intentos de institucionalizar a Dictadura. CAMPSA, monopolio de petróleos. Fundación de Iberia. Buñuel/Dalí: <i>Un chien andalou</i> . Morre Juan Gris.	Revolta esmagada en Lisboa contra a dictadura de Carmona. Trotski expulsado do PCUS. Estrea de <i>O cantor de jazz</i> , primeiro filme sonoro. Walter Ruttmann, <i>Berlín, sinfonía dunha gran cidade</i> .
1928	Primo de Rivera inaugura o matadoiro do Porriño, visita as Escolas Pro Val Miñor e Baiona. Federico Ribas, <i>Cartel para o Carnaval del Círculo de Bellas Artes</i> . Manuel Antonio, <i>De catro a catro</i> . Risco, <i>O porco de pé</i> .	Cód. Penal que substitúe ao de 1870. Creación da Academia Militar de Zaragoza. Fundación do <i>Opus Dei</i> . Antonio Machado, <i>Obras completas</i> . Lorca, <i>Romancero Gitano</i> . Jorge Guillén, <i>Cántico</i> .	Primeiro Plan Quinquenal na URSS. EE UU, primeiro televisor comercial. Brecht, <i>A ópera dos tres peniques</i> . Morre Medardo Rosso. Dreyer, <i>A paixón de Xoana de Arco</i> .
1929	Fundación da ORGA e da FUE. Primeira exposición de Luís Seoane en Santiago. Castelao, segunda serie de <i>Cousas</i> .	Revoltas estudiantís: peche das Universidades de Madrid e Barcelona. Exposición Iberoamericana de Sevilla. Exposición Universal de Barcelona. Pavillón alemán de Mies van der Rohe. Aizpurua e Labayen, <i>Clube Náutico de San Sebastián</i> .	Crack do 29. Inicio da Gran Depresión. Poder autocrático de Stalin. Dictadura en Iugoslavia. Mussolini gaña as eleccións italianas. Le Corbusier, <i>Vila Savoia</i> .
1930	Pacto de Lestrove. A ORGA transfórmase en FRG. Distribuidora de fertilizantes Cross. Otero, <i>Arredor de si</i> . Nacen os pintores Molezún e Lodeiro. Comeza os seus estudos no Colexio Alemán.	Dimisión de Primo de Rivera. Fracasa a sublevación republicana de Jaca. Pacto de San Sebastián. Constitúese o GATEPAC. Ortega y Gasset, <i>La rebelión de las masas</i> .	As tropas francesas abandonan a Renania. Getulio Vargas, presidente de Brasil. Haile Selassie, emperador de Abisinia. Publícase o primeiro volume de <i>O home sen atributos</i> de R. Musil. Henry Moore perfóra as súas Figuras reclinadas. Buñuel, <i>A idade de ouro</i> .
1931	Victoria da coalición republicano socialista nas lexislativas. O SEG presenta o <i>Anteproxecto de Estatuto de Galicia</i> . Fundación do <i>Partido Galeguista</i> . Folga Xeral convocada pola CRG-CNT pola suspensión das obras do ferrocarril. Nace a revista <i>Logos</i> . Castelao, <i>Nós</i> .	Cae o goberno de Berenguer. O goberno de Aznar convoca eleccións municipais. Proclamación da II República. Afonso XII abandona España. Apróbase a Constitución. Alcalá Zamora, presidente e Azaña, xefe do goberno.	Ocupación de Manchuria por Xapón. Segundo Plan Quinquenal na URSS. Nace a Commonwealth. Inaugúrase o Empire State (381 m.). R. Flaherty e F.W. Murnau, <i>Tabú</i> .

galicia	españa	mundo	
<p>Conflicto pesqueiro en Vigo e do naval en Ferrol. Refundación da Federación Agraria Provincial de Pontevedra. Primeiras actuacións da Federación de Estudantes Universitarios (FUE). A asemblea de concellos aproba o proxecto de autonomía. Nacen as revistas culturais <i>Yunque</i>, <i>Cristal</i>, <i>Resol</i> e <i>Galicia</i>.</p>	<p>Fracasa a sublevación do xeneral Sanjurjo. Establécese o divorcio. As Cortes aproban o Estatuto de Cataluña e Maciá preside a Generalitat. Lei de Reforma Agraria. Disolución dos xesuítas Bergamín crea a revista <i>Cruz y Raya</i>.</p>	<p>Xapón crea o estado títere de Manchucuo. D. Roosevelt, o novo presidente dos EEUU, propón o New Deal. Guerra entre Bolivia e Paraguai polo Gran Chaco. Calder amosa os seus primeiros <i>Móviles</i>.</p>	1932
<p>Folga Xeral en Galicia convocada pola CRG-CNT. Diversas organizacións de dereitas intégranse na CEDA. Triunfo das dereitas nas lexislativas Firma do GALEUZCA. Risco, <i>Nós, os inadaptados</i>. Otero, <i>Ensayo histórico sobre la cultura gallega</i> Cunqueiro, <i>Poemas do si e do non</i>.</p>	<p>A represión de Casas Viejas forza a dimisión de Azaña. Lerroux forma goberno. Fundación de Falange Española. Por primeira vez votan as mulleres. Triunfo das dereitas. Lerroux á fronte do executivo co apoio da CEDA Morre Maciá. Levantamento anarquista en Aragón. Lorca, <i>Bodas de sangre</i>. Valle Inclán, <i>Divinas palabras</i>.</p>	<p>Hitler, chanceler de Alemaña. Incendio do Reichstag. Comeza a Longa Marcha en China. A nova constitución en Portugal outorga plenos poderes a Oliveira Salazar. Clausura da Bauhaus. Jean Vigo, <i>Cero en conduta</i>.</p>	1933
<p>Escisión no PR, Martínez Barrio consegue que a maioría da militancia galega se integre na <i>Unión Republicana</i>. A ORGA integrase en <i>Izquierda Republicana</i>. Constitución da <i>Federación de Mocidades Galeguistas</i>. Castelao, <i>Retrincos e Os dous de sempre</i>. Risco, <i>Mitteleuropa</i>.</p>	<p>A crise económica toca fondo. O Gabinete Lerroux restablece a pena de morte. Companys proclama o Estado Catalán e Calvo Sotelo funda o Bloque Nacional. Movementos revolucionarios en Asturias, Cataluña e País Vasco Maeztu, <i>Defensa de la hispanidad</i>. Miguel Hernández, <i>Perito en lunas</i>. Morre Pablo Gargallo.</p>	<p>Ditadura en Austria. Intento de "golpe de estado" en Francia. Ditadura en Estonia e Letonia. Noite dos coitelos longos na Alemaña. Procesos de Moscova. G. Gershwin estrea Porgy and Bess. Jean Vigo, <i>L'Atalante</i>. Henry Miller, <i>Trópico de Cáncer</i>.</p>	1934
<p>Dereita Galeguista escíndese do Partido Galeguista. Regreso dos desterrados: Castelao e Bóveda. Mitins unitarios (CNT, UGT, PSOE, PCE) a prol das alianzas obreiras (UHP). Mitin de Falange en Vilagarcía coa presenza de José Antonio. Ingresa no Colexio Labor de Vigo.</p>	<p>O paro chega aos 600.000. Lerroux remodela o goberno e incorpora a Gil Robles. Escándalo do estraperlo. Goberno de Chapapietra. Portela Valladares, novo xefe do goberno. Torroja, <i>Frontón de Recoletos</i>. Lorca, <i>Yerma</i>.</p>	<p>Lei da Seguridade Social nos EE UU que establece a atención para enfermos, vellos e parados. Disturbios en Francia en protesta polo desemprego. Italia invade Abisinia. Inaugúrase o metro de Moscova Morre Malevich. J. L. Borges, <i>Historia Universal de la Infamia</i>. A. Hitchcock, <i>Os trinta e nove chanzos</i>.</p>	1935
<p>Triunfo das listas da Fronte Popular. Referendo e aprobación maioritaria do Estatuto de Autonomía [28-VI]. A insurrección militar faise co control de Galicia en 15 días. Creación das Milicias Gallegas. Represión: consellos de guerra, fusilamentos, paseos. Inicio da oposición. Fuxidos. Otero, <i>O mesón dos ermos</i></p>	<p>Constitución da Fronte Popular e victoria electoral. Azaña forma goberno. Amnistía de delitos políticos e restablecemento do Estatuto Catalán. Ocupación de terras e aumento da conflictividade social. Azaña, presidente. Asasinatos do tenente Castillo e de Calvo Sotelo. Golpe militar do 18 de Xullo. Inicio da Guerra Civil. Franco xefe do goberno rebelde. Torroja e Arniches, <i>Hipódromo da Zarzuela</i>.</p>	<p>Fronte Popular en Francia. Ditadura en Grecia. Constitución do Eixo Berlín-Roma. As tropas alemás entran na Renania. Walter Benjamín, <i>A obra de arte na era da súa reproductibilidade técnica</i>. Keynes, <i>Teoría xeral do emprego, o interese e o diñeiro</i>. Chaplin, <i>Tempos Modernos</i>.</p>	1936
<p>Continúa a intensa represión franquista. Creación de Solidariedade Galega Antifeixista en Valencia. Castelao propón o estudo do Estatuto de Galicia nas Cortes. A. Palacios, <i>Igrexa de Panxón</i>. Castelao, <i>Galiza mártir</i> e <i>Atila en Galiza</i>.</p>	<p>A presidencia da República trasládase a Valencia. A aviación alemá arrasa Guernica. Os sublevados toman Bilbao. Batalla de Brunete. Decreto de unificación baixo a xefatura de Franco. Deseño das cubertas da Colección Austral.</p>	<p>Guerra chino – xaponesa. Picasso pinta o Guernica para o Pavillón Español na Exposición Universal de París, obra de Josep Lluís Sert. Brancusi, <i>Columna Infinita</i> Jean Renoir, <i>A grande ilusión</i>. Witold Gombrowicz, <i>Ferdydurke</i>.</p>	1937

	galicia	españa	mundo
1938	Un grupo de persoeiros encabezados por Barrié de la Maza regálanlle a Franco as Torres de Meirás. As Cortes, en Montserrat, tratan o Estatuto Galego. Castelao, <i>Milicianos</i> .	Goberno de Negrín. Franco forma o primeiro goberno. Os sublevados toman Teruel. O Vaticano reconece o réxime de Franco. Ofensiva republicana no Ebro. As Brigadas Internacionais abandonan España.	Alemaña anexiona Austria e os Sudetes checos. Remata a guerra do Chaco. Einsenstein, <i>Alexander Nevski</i> . Renoir, <i>A Marsellesa</i> .
1939	Carta de Castelao ao dirixente comunista Santiago Álvarez. Primeiros núcleos guerrilleiros. Cartillas de Racionamento (estraperlo e mercado negro).	Fin da guerra civil. Francia e Inglaterra reconecen a Franco. Fusilamentos masivos e depuración dos corpos docentes. O catolicismo, relixión oficial do Estado. Julio González, <i>Home-Cactus</i> .	Italia ocupa Albania. Pacto Molotov – Ribentrop. Roosevelt anuncia a neutralidade dos EE UU. Alemaña invade Polonia e comeza a II Guerra Mundial. James Joyce, <i>Finnegans Wake</i> . Frank Lloyd Wright, <i>Fallingwater</i> . John Ford, <i>A dilixencia</i> .
1940	Castelao en B. Aires. Fundación no exilio de Irmandade galega e da Alianza Nazonal Galega. Comezan as batidas contra as guerrillas. Instálase, na Coruña, Radio Nacional de España e Nestlé en Pontecesures. Restablécense as Capitanías Militares e créanse as Hermandades de labradores. Franco no Pazo de Meirás. Consellos de Guerra.	Lei de unidade sindical. Tribunal especial para a represión do comunismo e a masonería. Creación do Frente de Juventudes. Entrevista de Franco con Hitler en Hendaia. O goberno español declara a non belixerancia activa na guerra mundial. Companys é fusilado. Iníciase a construción do Val dos Caídos. Azaña morre no exilio. Presunto suicidio de Walter Benjamín en Port Bou. Estréase en Barcelona o Concerto de Aranjuez, para guitarra e orquestra, do Mestre Rodrigo.	Constitución do Eixe Berlín-Roma-Toquio. Rendición de Holanda, Bélxica e Francia. Roosevelt, reelixido. Churchill, primeiro ministro británico. Comeza a batalla de Inglaterra. Asasinato de Trotski. Raymond Loewy redeseña o paquete de Lucky Strike, duplicando as ventas. Chaplin, <i>O gran ditador</i> . Welles, <i>Cidadán Kane</i> . Hemingway, <i>Por quen dobran as campás</i> . O. Messiaen, <i>Cuarteto para a fin dos tempos</i> . Morre Paul Klee.
1941	Castelao impulsa dende B. Aires a Irmandade galega e o Pacto Galeuzca. Creación de ASTANO. Prezo de taxa para o 60% da produción conserveira. Executados varios ferroviarios por sabotaxe. Reaparece no exilio <i>A Nosa Terra</i> . Ingresna na Academia de Belas Artes de San Fernando en Madrid.	Afonso XIII abdica no seu fillo Juan. Constitúese RENFE. Franco entrevistase con Mussolini e Petain. Créase a División Azul para combater na fronte de Rusia. Entrevista Hitler - Serrano Suñer.	Invasión alemá da URSS. Rommel inicia a retirada no Norte de África. Bombardeo de Pearl Harbor. Guerra no Pacífico. Italia e Alemaña decláranlle a guerra aos EE UU. Morre James Joyce.
1942	Varias mortes de guerrilleiros, executados ou enfrontándose á Garda Civil. Homenaxes a Franco en Vigo, Lugo e A Coruña. Morre en Ourense o pintor e ilustrador Cándido Fernández Mazas.	Inclúese o adulterio no Código Penal. Constitúense as Cortes. Lei de exencións fiscais para a Igrexa. Aprobación do Seguro obrigatorio de enfermidade. Pacto Ibérico. Serrano Suñer é destituído como ministro de Exteriores. Cela, <i>La familia de Pascual Duarte</i> . Morre o escultor Julio González.	Batallas de Midway, O Alamein, Stalingrado. Solución Final nos campos de exterminio de Treblinka, Auschwitz e outros, na Polonia ocupada. Eisenhower, comandante en xefe das tropas aliadas. Morre Robert Musil.
1943	Reorganización do PCE, do PG e da FRG-CNT. Mitin de Castelao en Montevideo. Fundación de FENOSA. Franco inaugura a vía férrea Santiago - A Coruña.	Lei de Rebelión Militar. Carta de Juan de Borbón instando a Franco a restaurar a democracia. Presións militares para restaurar a monarquía tradicional. Franco inaugura as Cortes Orgánicas. Retorno da División Azul.	Disolución da III Internacional. Desembarco aliado en Sicilia. Mussolini destituído. Rendición de Italia. De Gaulle preside o Comité de Liberación. Conferencia de Roosevelt, Stalin e Churchill en Teerán. Sartre, <i>O ser e a nada</i> . Dreyer, <i>Dies Irae</i> .
1944	Subministro de volframio a Alemaña. Constitución en Montevideo do Consello de Galiza. Castelao, <i>Sempre en Galiza</i> . Créase o Instituto de Estudos Gallegos Padre Sarmiento co espolio do SEG.	Fortes medidas de restricción da enerxía eléctrica. Implántase o DNI. Novo Código Penal. Impórtase un millón de toneladas de trigo da Arxentina. Onda de frío. Rodolfo Llopias é nomeado secretario xeral do PSOE no exilio.	Desembarco de Normandía e rendición das tropas alemás en Francia. De Gaulle, xefe do goberno. Os alemáns lanzan as V-1. Atentado contra Hitler. Cuarto mandato de Roosevelt. Francis Bacon, <i>Tres estudos de figuras preto dunha crucifixión (tríptico)</i> . Einsenstein, <i>Iván, o terrible</i> . Morren Kandinsky e Mondrian.

galicia	españa	mundo
<p>Intensa actividade guerrilleira. Carta de La Pasionaria a Castelao. Reunión de delegados da FRG-CNT. Radio Pirenaica comeza a emisión para Galicia</p> <p>As Cortes republicanas no exilio aproban o Estatuto de Galicia.</p> <p>Nace a revista <i>Posio</i> e, no exilio, <i>Galeuzca</i>.</p>	<p>Condena en lalta do réxime de Franco. Manifesto de Juan de Borbón en Lausana.</p> <p>Aprobado o <i>Fuero de los Españoles e a Ley del Referéndum</i>. Ortega <i>regresa do exilio</i>.</p> <p>Créase o monopolio Tabacalera.</p> <p>Goberno da República no exilio.</p> <p>Carmen Laforet, <i>Nada</i>.</p>	<p>Alemaña réndese e remata a II Guerra Mundial. Mussolini é fusilado e Hitler suicídase.</p> <p>Conferencias de lalta e Postdam</p> <p>Rendición do Xapón despois das bombas atómicas en Nagasaqui e Hiroxima.</p> <p>Fundación da ONU , da Liga Árabe e do FMI.</p> <p>Karl Popper, <i>A sociedade aberta e os seus inimigos</i>.</p> <p>Rossellini, <i>Roma, città aperta</i>.</p>
<p>R. Piñeiro entérvistase en París con representantes do Goberno republicano. Castelao, ministro do goberno no exilio de Giral.</p> <p>Intensa actividade guerrilleira coa saída do primeiro nº de El guerrillero.</p> <p>Múltiples consellos de guerra e execucións.</p> <p>Conflictos laborais no naval de Ferrol e en Álvarez de Vigo.</p>	<p>Primeira folga da posguerra en Manresa.</p> <p>A Asemblea Xeral da ONU condena o réxime de Franco e aproba a retirada de embaixadores.</p> <p>Concentración na Praza de Oriente en apoio a Franco.</p> <p>Créase o INE.</p> <p>O xeneral monárquico Kindelán é desterrado a Canarias.</p> <p>Morre no exilio Largo Caballero.</p>	<p>IV República Francesa.</p> <p>Ho Chi Min, elixido presidente de Vietnam.</p> <p>Formación das democracias populares.</p> <p>Cortina de Aceiro. Perón, presidente da Arxentina.</p> <p>Mao Zedong inicia as ofensivas militares Xuízos e condena dos xefes nazis en Nuremberg. Guerra civil en Grecia.</p> <p>Partición de Palestina. Herman Hesse, premio Nobel de Literatura. Lucio Fontana, <i>Manifiesto Blanco</i>.</p>
<p>Declive do movemento guerrilleiro.</p> <p>Detido o Comité da FRG-CNT. Castelao regresa a B. Aires.</p> <p>Fundación da E.N. Bazán.</p> <p>Iglesias Alvariño, <i>Cómaros verdes</i>.</p>	<p>Decreto lei de represión dos delitos de bandidaxe e terrorismo.</p> <p>Seguro obrigatorio de velez e enfermidade.</p> <p>Folga en Biscaia.</p> <p>Referendo sobre a lei de sucesión que establece que España é un reino.</p> <p>Morre o escultor Mariano Benlliure.</p>	<p>Inicio da Guerra Fría. Plan Marshall para Europa.</p> <p>Independencia da India. Primeira mensaxe televisada do presidente Truman. A ONU aproba a creación do Estado de Israel. Thomas Mann, <i>Doktor Faustus</i>.</p> <p>Malcolm Lowry, <i>Baixo o volcán</i>.</p> <p>Giacometti desenvolve a súa figuración.</p> <p>Primeiros <i>drippings</i> de Jackson Pollock.</p>
<p>Novas accións guerrilleiras. Consellos de guerra contra Seoane, Gaioso e outros. Anúlase a intervención na produción conserveira. Fúndase LARSA. Castelao no Día de Galiza pronuncia o discurso "Alba de Gloria".</p> <p>Victoriano Taibo fai o seu discurso de ingreso na RAG. Colmeiro marcha a París. Servicio Militar en Tetuán, como alférez de complemento.</p>	<p>Francia abre as fronteiras con España. Truman oponse ao Plan Marshall para España. Premios á natalidade. Primeiras probas de TV.</p> <p>Entrevista Franco - Dº Juan. O príncipe Juan Carlos estudará en España</p> <p>Delibes, <i>La sombra del ciprés es alargada</i>.</p>	<p>Creación do Estado de Israel. Bloqueo de Berlín.</p> <p>Asasinato de Gandhi.</p> <p>Truman, presidente dos EE UU. Comeza a Caza de Bruxas de McCarthy. A ONU aproba a Declaración Universal de Dereitos Humanos. Nace a cibernética.</p> <p>Henry Moore gaña o Premio Internacional de Escultura da Bienal de Venecia. Vittorio de Sica, <i>Os ladróns de bicicletas</i>. René Char, <i>Furor e misterio</i>.</p>
<p>Continúan as execucións, detencións e consellos de guerra contra guerrilleiros. Otero Pedrayo fala en galego en público. Constitución do Patronato Rosalía de Castro. La Noche publica un suplemento cultural. Sofre un accidente de tráfico que lle deixa unha longa cicatriz no lado esquerdo da face.</p>	<p>Inaugúrase o aeroporto barcelonés de El Prat.</p> <p>Grave crise económica.</p> <p>Morren, no exilio, Alcalá Zamora e Fernando de los Ríos.</p>	<p>Constitución da OTAN e do COMECON ou CAME.</p> <p>Nacen a RDA e a RP China.</p> <p>Adenauer, chanceler alemán da nova RFA.</p> <p>Orwell, <i>1984</i>.</p> <p>Borges, <i>El Aleph</i>.</p> <p>Rossellini, <i>Stromboli</i>.</p> <p>Carol Reed, <i>O terceiro home</i>.</p>
<p>Morren Castelao e Casares Quiroga.</p> <p>O PCE abandona a estratexia guerrilleira. Disólvese o PG. Fundación da Editorial Galaxia. Primeiras experiencias abstractas e informalistas de Laxeiro. Exposición da obra de Maruja Mallo no Museo de Arte Moderna de París.</p>	<p>A ONU revoca a recomendación da retirada de embaixadores. España ingresa na FAO.</p> <p>Nace SEAT.</p> <p>Franco e Salazar entérvístanse en Meirás.</p>	<p>Tratado de amizade chino - soviético.</p> <p>Guerra de Corea.</p> <p>Vicente Minnelli, <i>Un americano en París</i>.</p> <p>Jean Renoir, <i>O río</i>.</p>

	galicia	españa	mundo
1951	<p>Eleccións municipais nas que triunfan os candidatos franquistas. Primeiro nº da revista Grial. Cabanillas, <i>Antífona da Cantiga</i>. Carballo Calero, <i>A xente da Barreira</i>. Viaxa por Italia, Francia e Gran Bretaña.</p>	<p>Folgas en Barcelona. Folga xeral en Biscaia e Guipúscoa con case mil detidos. Cuarto goberno de Franco no que figura Carrero Blanco. España entra na OMS. Cela, <i>La colmena</i>.</p>	<p>Reelección de Perón na Arxentina e Vargas no Brasil. Independencia de Libia. Ensaio norteamericano da bomba de hidróxeno no Pacífico. Morre Arnold Shönberg. Vittorio de Sica, <i>Umberto D</i>. Hannah Arendt, <i>As orixes do totalitarismo</i>. Marguerite Yourcenar, <i>Memorias de Adriano</i>.</p>
1952	<p>Execución de Foucellas. UTECO da Coruña crea LEYMA. En Vigo o Instituto de Investigacións Pesqueiras. Morre en Madrid o ilustrador Federico Ribas. Seoane, <i>Fardel do exiliado</i>. Otero, <i>Por os vieiros da saudade</i>.</p>	<p>Remata o racionamento do pan. Liberdade de circulación de alimentos. Plan Badaxoz de regadíos. España ingresa na UNESCO. Discursos de Franco contra o comunismo.</p>	<p>Morre Eva Perón. Eisenhower, presidente dos EE UU. Batista, presidente de Cuba. Hussein, rei de Xordania. Samuel Beckett, <i>Esperando a Godot</i>. John Ford, <i>O home tranquilo</i>. John Cage estrea 4' 33"</p>
1953	<p>Proxecto do aeroporto de Alvedro. Franco, fillo adoptivo d'A Coruña. Fole, <i>A lus do candil</i>.</p>	<p>Reforma do Bacharelato. Concordato co Vaticano. Acordo cos EE UU sobre cooperación militar. Berlanga, <i>Bienvenido Mr. Marshall</i>.</p>	<p>Armisticio en Corea. Asalto ao cuartel Moncada en Cuba. A URSS fai estoupar a bomba de hidróxeno. Morre Stalin. Hillary acada o cume do Everest. Otl Aicher e Max Bill fundan a Escola de Ulm. J. Tatí, <i>As vacacións do señor Hulot</i>. Morre Django Reinhardt.</p>
1954	<p>A colectividade galega en Buenos Aires denuncia ante a UNESCO a persecución do idioma galego. Inauguración do aeroporto de Peinador. Fundación de automóbiles Barreiros. A VI flota norteamericana atraca en Ferrol.</p>	<p>Lei de construción de vivendas de renda limitada. Iníciase a fabricación dos Biscuter e os primeiros proxectos da Costa del Sol. Protestas pola presenza británica en Xibraltar. Tapiés amosa as súas primeiras obras informalistas na Bienal de Barcelona. Primeira escultura de Pablo Palazuelo.</p>	<p>Comezo da intervención dos EE UU en Vietnam. Alemaña Federal ingresa na OTAN. Ben Bella lidera a sublevación alxeriana. Nasser acada o poder en Exipto. Primeiro submarino atómico. Rudolf Arnheim, <i>Arte e percepción visual</i>. Primeiras obras ópticas de Vasarely. Elia Kazan, <i>A lei do silencio</i>. F. Fellini, <i>A Strada</i>.</p>
1955	<p>Inauguración en Vigo do hospital Almirante Vierna, o pirulí. Franco inaugura n'A Coruña o Arquivo do Reino de Galicia. Pedro Barrié, conde de Fenosa. Primeira exposición de José María Labra en Madrid. Fole, <i>Terra brava</i>. Cunqueiro, <i>Merlín e familia</i>. Novoneyra, <i>Os Eidos</i>.</p>	<p>Ingreso na OCDE. Admisión na ONU. Franco recibe a Foster Dulles, secretario de Estado de EE UU. Morre en Madrid Ortega y Gasset. Blas de Otero, <i>Pido la palabra</i>. Gabriel Celaya, <i>Cantos ibéricos</i>. R. S. Ferlosio, <i>El Jarama</i>. Bardem, <i>Muerte de un ciclista</i>. José Val de Omar, <i>Aguaespejo granadino</i>.</p>	<p>Constitución do Pacto de Varsovia. Conferencia dos Non Aliñados en Bandung. Movemento de Dereitos civís de M. Luther King. Morren A. Einstein, Charlie Parker e James Dean. Le Corbusier, <i>Notre-Dame de Ronchamp</i>. Combine Paintings de Rauschenberg. Lévi-Strauss, <i>Tristes Trópicos</i>. Charles Laughton, <i>A noite do cazador</i>.</p>
1956	<p>Primeiro Congreso da Emigración en Buenos Aires. Créase Celulosas de Pontevedra. Retorna o pintor Jorge Castillo. Mourullo, <i>Memorias de Tains</i>. Cunqueiro, <i>As crónicas do sochantre</i>. Da agra aberta.</p>	<p>Incidentes na Universidade central de Madrid. Estado de excepción. España ingresa na OIT. Créase o Instituto Español de Emigración. Premio Nobel de Literatura para Juan Ramón Jiménez. Primeira emisión de TVE. L. G. Berlanga, <i>Calabuch</i>.</p>	<p>Desestalinización de Kruxov. Invasión de Hungría polas tropas do Pacto de Varsovia. Independencia de Marrocos. Nacionalización da Canle de Suez. Kubrick, <i>The Killing</i>. Richard Hamilton, <i>Qué é o que fai ás casas de hoxe tan diferentes, tan atraentes?</i> A primeira fotocoloraxe do Pop Art.</p>

galicia	españa	mundo
<p>Comézase construír o salto de Belesar . Embarque masivo de emigrantes para América do Sur. Otero, <i>Entre a vendima e a castañeira</i>.</p>	<p>Reivindicación de Xibraltar ante a ONU. Guerra colonial de Sidi-Ifni. Jorge Oteiza acadada o Primeiro Premio Internacional de Escultura na IV Bienal de Sao Paulo. Fórmase o grupo El Paso en Madrid. Constitúese en París o Grupo 57, con Oteiza, Ibarrola e outros. A. de la Sota, <i>Gobierno Civil de Tarragona</i>.</p>	<p>Tratado de Roma, nace a CEE. Vólvese abrir a Canle de Suez. Incidentes raciais nos EE UU. A cadela Laica é enviada ao espacio. Max Miedinger, <i>Tipografía Helvética</i>. Primeiro <i>happening</i> de Allan Kaprow. Jack Kerouac, <i>No camiño</i>. Le Corbusier, <i>Notre Dáme de la Tourette</i>. Morren Constantin Brancusi e Malcolm Lowry.</p>
<p>Morre Carlos Maside. O pintor informalista Manuel Mampaso é seleccionado para a Bienal de Venecia. Fórmase o grupo Brais Pinto. Ferrín, <i>Percival e outras historias</i>. Morren Pimentel, Maside e Cuevillas.</p>	<p>España ingresa no FMI. Lei de Principios fundamentais del Movimiento. Detencións masivas de dirixentes comunistas. O PCE formula a Reconciliación Nacional. Constitúese no exilio o Consello de Forzas Políticas de Cataluña. Ladislao Vajda, <i>O cebo</i>.</p>	<p>Comeza a carreira espacial. Créase a UNESCO. De Gaulle, elixido presidente da República francesa. Xoán XXIII é elixido papa. Hermann Broch, <i>A morte de Virxilio</i>. Ives Klein, <i>Exposición de baleiro</i>. Murais do Seagram de Mark Rothko. Jaspers John amosa as súas bandeiras e dianas na galería Leo Castelli de Nova Iorque. Bruce Conner, <i>A movie</i>.</p>
<p>Comeza a construción de Citroën. Abre ASCON e Franqueira preside as UTECO de Ourense. Fúndase A. C. O Galo en Compostela. Morren Cabanillas e Andrés Gaos. Blanco Amor, <i>A esmorga</i>. Pimentel, <i>Sombra do aire na herba</i>.</p>	<p>Plan de Estabilización Económica. Nace ETA. Lei de orde pública. Visita do Presidente Eisenhower Remátanse as obras do Val dos Caídos. Severo Ochoa, Nobel de Medicina. Buñuel, <i>Viridiana</i>. Berlanga, <i>O verdugo</i>. Oteiza publica Quosque Tandem.</p>	<p>Constitución da OCDE. Fidel Castro entra n'A Habana. Triunfo da revolución cubana. Nixon visita a URSS e Kruxov os EE UU. No Congo, Mobuto encabeza un golpe de estado contra Lumumba Gunther Grass, <i>O tambor de folia de lata</i>. Godard, <i>A bout de soufflé</i>. Truffaut, <i>Os catrocentos golpes</i>. Miles Davis, <i>Kind of blue</i>.</p>
<p>Nace CENSA no Porriño. Primeiras eleccións a enlaces sindicais. Martínez Risco presidente da RAG. Morren Cruz Gallastegui e o pintor Álvarez de Sotomayor. Otero, <i>O señorito da Reboraina</i> Casa coa ceramista Elena Colmeiro. Primeira exposición na Sala do Prado do Ateneo(Madrid)</p>	<p>Fúndase a Universidade de Navarra. Decreto- lei sobre rebelión, bandidaxe e terrorismo. Krukov crítica o réxime franquista nas Nacións Unidas e Castro na TV cubana. Dous millóns de españois traballan no estranxeiro. Saez de Oiza, <i>Torres Blancas (Madrid)</i>.</p>	<p>Formación da EFTA e da OPEP. Kennedy, presidente dos EE UU. Zapatazo de Kruxov na Asemblea de Nacións Unidas. Atractor de Lorenz. Fúndase Art. Ensemble of Chicago. Tingely, <i>Máquinas Autodestructivas</i>. La Monte Young, <i>Compositions 1960</i>. Elías Canetti, <i>Masa e poder</i>. A. Hitchcock, <i>Psicose</i>.</p>
<p>Xosé Velo e o Capitán Galvao secuestran o transatlántico Santa María. Fundación de Pescanova. Franqueira funda Caja Rural de Ourense. Neira Vilas, <i>Memorias dun neno labrego</i>. Segunda edición de <i>Sempre en Galicia</i>. Cunqueiro publica <i>Si o vello Simbad volvese ás illas</i>. Colectiva Arte Actual na Galería Darro (Madrid)</p>	<p>Sabotaxes ferroviarios de ETA. Comeza a fabricarse o tecido sintético Tergal. A peseta convertible: un dólar 60 pesetas. Folga universitaria en Barcelona, onde nace Omnium Cultural. Alejandro de la Sota, <i>Ximnasio Maravillas</i>.</p>	<p>Kennedy proclama a Nova Fronteira Conferencia dos Non Aliñados en Belgrado. Construción do muro de Berlín. Asasinato de Lumumba. Fracasa a invasión de Cuba en Bahía Cochinos. Adenauer, reelixido presidente de Alemaña Federal. Primeiros <i>Cubi</i> de David Smith.</p>
<p>Protestas contra a concentración parcelaria en Mazaricos, cun morto. Créanse FINSA, Cementos del Noroeste e COREN-UTECCO. Celso Emilio Ferreiro, <i>Longa noite de pedra</i>. Nace a súa filla Elena. Colectiva Petit Bronze en París.</p>	<p>O goberno pide negociacións coa CEE. Mobilizacións obreiras e estudiantís. Aparición de Comisións Obreiras [CC OO]. A oposición reúnese en Múnic. Detido Grimau. J. A. Coderch, <i>Casa Rozes (Girona)</i>.</p>	<p>Concilio Vaticano II Independencia de Alxeria e Ruanda. Nélon Mandela é encarcerado. Crise dos mísiles en Cuba. Morren Faulkner e Marilyn Monroe. Warhol, <i>Sopas Campbell</i>. George Maciunas organiza Fluxus. Esculturas blandas de Claes Oldenburg. Anthony Caro, <i>Pola mañan cedo</i>. Luhan, <i>A Galaxia Gutenberg</i>.</p>

	galicia	españa	mundo
1963	<p>Primeiro Día das Letras Galegas dedicado a Rosalía de Castro. Fundación do Partido Socialista Galego (PSG), da A. Cultural O Facho n'A Coruña, da Fundación Penzol e de Edicións do Castro. Mortes polo alcol metílico. Inaugúranse o aeroporto de Alvedro e a presa de Belesar. Anxel Fole na Academia Galega. Luis Seoane regresa do exilio. María Mariño, <i>Palabra no tempo</i>.</p>	<p>Primeiro Plan de Desenvolvemento. Decreto do salario mínimo (60 ptas). Folga na minería asturiana. Creación do Tribunal de Orde Pública (TOP). Execución de Grimau. O abade de Montserrat, Aureli Escarré, defende a cultura catalana. Reaparece a Revista de Occidente. Alianza Editorial lanza a súa colección de peto con cubertas deseñadas por Daniel Gil. Constitúese o Equipo Crónica. España es diferente, campaña a prol do turismo.</p>	<p>Asasinato do presidente Kennedy. Fundación da OLP. De Gaulle pon dificultades ao ingreso do Reino Unido no MCE, anuncia probas nucleares en Mururoa e elimina a OAS. Teléfono Vermello entre a URSS e os EE UU. Fundación da OUA. Morre Xan XXIII; Paulo VI é elixido novo papa. Joseph Beuys, <i>Cadeira de grasa</i>. Primeiras representacións do Accionismo Vienés. Cortazar, <i>Rayuela</i>. Bob Dylan, <i>The Freewhelin'</i>.</p>
1964	<p>Polos de desenvolvemento en A Coruña e Vigo. Nace o Banco do Noroeste. Apróbase a ampliación de Labacolla. Día das Letras dedicado a Castelao. Nace a Unión do Pobo Galego. Arturo Souto morre en México. Nace a súa filla Alba. Acada a 2ª Medalla na Exposición Nacional de Belas Artes. Con outros tres escultores forma o grupo <i>Nueva Figuración</i> e instala o seu taller no novo estudio da rúa Cañas. Colectiva Escultura Contemporánea en Nova Iorque.</p>	<p>Celebracións dos 25 anos de paz. O Mercado Común conxela o ingreso de España. Franco preside a final da Copa de Europa de fútbol na que España vence á URSS. Un cento de intelectuais asinan un escrito contra a represión dos mineiros asturianos. Folga xeral na minería asturiana.</p>	<p>Independencia de Zambia e Kenia. China fai estoupar a súa bomba atómica. Avances do Vietcong. Kruxov é destituído e substituído por Briexniev. Luther King, Premio Nobel da Paz. Terry Riley, <i>In C</i>. Gravación de A Love Supreme de John Coltrane.</p>
1965	<p>Morte do guerrilleiro O Piloto nun enfrontamento coa Garda Civil. Fundación da Asociación Cultural de Vigo. Creación da cátedra de Lingua e Literatura Galega na Universidade. Primeira misa en galego do Padre Seixas. Carta dos centros galegos do Uruguai ao cardeal Quiroga Palacios a prol do uso do galego na liturxia. Leopoldo Nóvoa instálase en París. 6 Escultores na Galería Libros de Zaragoza. Medalla de bronce na III Bienal de Zaragoza. Bolsa de axuda da Fundación Juan March. Instala unha Maternidade, fundida en bronce, no Hospital de Valencia.</p>	<p>Bloqueo a Xibraltar. Manifestacións obreiras e estudiantís. Os Beatles actúan en Madrid. Arrupe, superior xeral da Compañía de Xesús. Aranguren e Tierno Galván, separados das súas cátedras. Inaugurada por Fraga a segunda canle de TV. López Rodó, comisario do Plan de Desenvolvemento. Carlos Saura, <i>A caza</i>. M. Fisac, <i>Laboratorios Jorba (Madrid) (Derruído)</i>.</p>	<p>Disturbios raciais en Los Angeles. Marcos, presidente de Filipinas. Primeiras fotografías de Marte. Descuberta casual da Radiación Cós mica de Fondo. Remata o Concilio Vaticano II. Asasinado o xeneral portugués Humberto Delgado. Morren Churchill, Malcom X, Stan Laurel, Nat King Cole, Edgar Varese e Le Corbusier. Constitúese The Mothers of Invention, con Frank Zappa ao fronte. Ligeti, <i>Réquiem</i>. Joseph Kosuth, <i>Unha e tres cadeiras</i>. Bruce Naumann realiza as primeiras obras artísticas co corpo como protagonista. Primeira exposición Computer Grafik (Stuttgart).</p>
1966	<p>Nace COMPLESA e a primeira edición de FEXDEGA. Constitúense as CC OO de Galicia. Nace Voces Ceibes. Loita dos labregos contra FENOSA en Castrelo de Miño. Nace a Fundación Barrié. Morre Ramón María Aller. Morre Victoriano Taibo. Galería Kreisler (Madrid), VI Bienal de Alexandría (Exipto). Maternidade en pedra para San Blas (Madrid). Escultura al. Aire Libre na Casa de América (Madrid).</p>	<p>Lei de prensa de Fraga. Secuestro do Abc. Incidente en Palomares ao caer ao mar unha bomba H. Mobilización universitarias. Os carlistas reúnen en Montejurra. Aprobada en referendo a Lei Orgánica do Estado. Constitúese o Equipo Realidad en Valencia. Corrales e Molezún, <i>Casa Huarte (Madrid)</i>. J. A. Coderch, <i>Edificio Trade (Barcelona)</i>. Fúndase o Museo Español de Arte Abstracto de Cuenca.</p>	<p>Francia abandona a OTAN. Briexniev, secretario do PCUS. Revolución Cultural en China. Indira Gandhi, primeira ministra da India. Conferencia dos Non Aliñados en Nova Delhi. O Vietcong ataca Saigón. Barrientos presidente de Bolivia. Morre o guerrilleiro colombiano Camilo Torres. Aparece o cassette. Morren André Bretón, Giacometti e Walt Disney. M. Foucault, <i>As palabras e as cousas</i>. Lezama Lima, <i>Paradiso</i>. O. Welles, <i>Badaladas á medianoite</i>. A. Siza, <i>Piscinas Leça de Palmeira</i>.</p>

galicia	españa	mundo
<p>Acto de despedida de Celso Emilio no hotel Roma de Ourense. Concerto de Raimón. Morre María Mariño. Carlos Casares, <i>Vento ferido</i>. Nace o seu fillo Xesús. Merca a casa no cume da Romana. Expón na Galería Ni da Haia (Holanda). Acada o Premio Nacional de Escultura.</p>	<p>Estado de excepción en Biscaia. Carrero Blanco é nomeado vicepresidente do goberno.</p>	<p>Execución do Che Guevara. Guerra dos Seis días entre árabes e israelís. Independencia de Uganda. Primeiro transplante de corazón. García Marquez, <i>Cien años de soledad</i>. Sol LeWitt, <i>Variacións sobre o cubo</i>. The Beatles, <i>Sgt. Peppers Lonely Hearts Club Band</i>. <i>Velvet Underground and Nico</i>.</p>
<p>Mobilizacións estudiantís en Santiago de Compostela. Constitúese o PC de Galicia. Primeiro recital de Voces Ceibes. Luis Seoane e Díaz Pardo fundan o Laboratorio de Formas de Galicia. Homenaxe a Ramón Otero Pedrayo en Santiago. Viaxa a EEUU. Galería Theo (Madrid). I Salón de Escultura Contemporánea (Barcelona). Exposición de Escultura Española (Oslo). X Bienal de Middelheim (Amberes).</p>	<p>Primeiras vítimas de ETA. Estado de excepción en Guipúscoa. Protestas do clero vasco.</p>	<p>Maio do 68. Primavera de Praga e matanza de estudantes na praza de Tlatelolco, en México. Asasinato de Luther King e Robert Kennedy. Teoría das placas tectónicas. Donald Judd, <i>Obxectos específicos</i>. Morren Marcel Duchamp e Lucio Fontana. S. Kubrick, <i>2001, Unha odisea do espazo</i>. The Beatles, <i>The White Álbum</i>. The Rollig Stones, <i>Beggars Banquet</i>.</p>
<p>O Vaticano reconece ao galego como lingua de liturxia. Día da Patria Galega en Santiago de Compostela.</p>	<p>Estado de excepción. Franco designa ao rei Borbón como sucesor. Escándalo Matesa e crise governamental na que está involucrado o Opus Dei. Exposición Formas Computables, organizada polo Centro de Cálculo da Universidad de Madrid.</p>	<p>Armstrong e Aldrin fan pé na lua. Disturbios en Irlanda do Norte. Arafat asome a dirección da OLP. Dimite De Gaulle. Inicios de Internet. Morre Theodor W. Adorno. Jonas Mekas, <i>Walden</i>.</p>
<p>Naufraxio do Polycomander na ría de Vigo. Plan de accesos a Galicia. Xoana Torres, Adios María. Laxeiro retorna dun xeito definitivo. III Exposición Pequeño Bronce Internacional (Madrid).</p>	<p>Consello de guerra de Burgos. Peche da Universidade. Lei Xeral de Educación. Yturralde, <i>Figuras imposibles</i>. Buñuel, <i>Tristana</i>.</p>	<p>S. Allende elixido presidente de Chile. Proclamación da República de Cambodia. Inauguración do Centro Pompidou en París. Presentación da Arte Povera en Turín. Robert Smithson, <i>Spiral Jetty</i>. Morre Mark Rothko. J. Monod, <i>O azar e a necesidade</i>.</p>
<p>Fundación do ILG. Méndez Ferrín, <i>Retorno a Tagen Ata</i>. Neira Vilas, <i>Cartas a Lelo</i>.</p>	<p>Manifestación de apoio a Franco na Praza de Oriente. Saez de Oiza, <i>Banco de Bilbao (Madrid)</i>. Jaime de Armiñan, <i>Mi querida señorita</i>.</p>	<p>Guerra indo-paquistaní. Primeiro microprocesador. Neruda obtén o Premio Nobel. Visconti, <i>Morte en Venecia</i>. B.B.King, <i>Live at The REGAL Led Zeppelin IV</i>.</p>
<p>Folgas en Vigo e Ferrol con dous obreiros mortos. Xosé M. Beiras publica <i>O atraso económico de Galicia</i>. Morre no exilio Pepe Velo.</p>	<p>Igualdade da maioría de idade entre homes e mulleres aos 21 anos. Simón Marchan Fiz, <i>Da arte obxectual á arte de concepto</i>. Primeira edición.</p>	<p>Supresión do goberno de Irlanda do Norte por parte de Inglaterra. Caso Watergate. Coppola, <i>O padriño</i>. Bertolucci, <i>O último tango en París</i>. Deep Purple, <i>Made in Japan</i>.</p>
<p>I Mostra de teatro de Ribadavia. Euloxio R. Ruibal acada o Premio Abrente con Zardigot. Nacen as CCLL. Alonso Montero publica o dramático Informe sobre la lengua gallega. Morre Urbano Lugrís. Funde a Figura de atleta para o Pazo dos Deportes de Vigo.</p>	<p>Atentado contra Carrero Blanco. Arias Navarro é nomeado presidente do goberno. Proceso xudicial contra as CCOD. Víctor Erice, <i>O espírito da colmea</i>. Mostra Informació d'arte concepte a Banyoles (Girona). Nacho Criado, <i>Obras procesuais</i>. Morre Pablo Ruiz Picasso.</p>	<p>Golpe de Pinochet en Chile. EEUU abandona Vietnam. Crise do Petróleo. Invéntase o escáner. Solzhenitsin, <i>Arquipélago Gulag</i>. Orson Welles, <i>F for Fake</i>. Pink Floyd, <i>The dark side of the moon</i>.</p>

	galicia	españa	mundo
1974	<p>Manifestacións contra o proxecto de central nuclear en Xove. Explotación mineral nas Pontes de García Rodríguez. Cuns socios, abre a Galería Ponce, na Praza Maior de Madrid. Pequñas Esculturas de Grandes Escultores (Granada).</p>	<p>Execución de Puig Antich. Atentados de ETA. Exposición Nuevos Comportamientos Artísticos en Madrid. Alberto Corazón, <i>Documentos</i>.</p>	<p>Revolución dos Caraveis o 25 de abril en Portugal. Independencia de Cabo Verde, Guine-Bissau e Mozambique. Fin da dictadura dos coroneis en Grecia. Leonardo Sciascia, <i>Todo modo</i>.</p>
1975	<p>Créanse as AN-PG, a Xunta Democrática e o Sindicato Labrego Galego. Morte de Moncho Reboiras. Manifestacións pola amnistía. Galería Ruíz Castillo (Madrid). Cincuenta anos de escultura, Galería Biosca (Madrid). Pintores y escultores gallegos de hoy, Club Urbis (Madrid).</p>	<p>Decreto-lei antiterrorista. Execucións de opositores ao réxime. Morte de Franco. O Borbón convértese en rei. Marcha Verde de Marrocos no Sahara. Crise económica con elevadas taxas de paro. Inaugúrase a Fundación Miró en Barcelona, obra do arquitecto Josep Lluís Sert. J. L. Borau, <i>Furtivos</i>.</p>	<p>Independencia de Angola. Margaret Thatcher lidera o Partido Conservador británico. Perón presidente de Arxentina. Derrocado o xeneral Alvarado no Perú. Guerra civil no Líbano. Os Xeremes Vermellos toman o poder en Cambodia. H. Böll, <i>A honra perdida de Katharina Blum</i>. Foucault, <i>Vixiar e castigar</i>. Morre a escultora inglesa Bárbara Hepworth. Pink Floyd, <i>Wish You Were Here</i>.</p>
1976	<p>Constitución do Consello de Forzas Políticas Galegas. Fúndase o Museo do Pobo Galego. Comeza a construción da autoestrada. Morre Otero Pedrayo. Ferrín, <i>Con pólvora e magnolias</i>. Pexegueiro, <i>Seraogna</i>. Arcadio López Casanova, <i>Mesteres. Palacio de Exposiciones y Congresos (Torremolinos)</i></p>	<p>Suárez presidente do goberno. Lei da Reforma Política, Amnistía Parcial. Tratado de amizade EEUU-España. Nace El País. Primeiro concerto dos Rolling Stones en Barcelona. Peña Ganchegui e E. Chillida, <i>Plaza del Tenis (Donostia)</i>. Intervención de Alberto Corazón na Bienal de Venecia. Jaime Chávarri, <i>El desencanto</i>. Estréase <i>Canciones para después de una guerra</i>, de Basilio Martín Patino, realizada no ano 1971.</p>	<p>Golpe militar de Videla na Arxentina. Matanza en Soweto. Morte de Mao. Comercialízase o primeiro superordenador. M. Scorsese, <i>Taxi driver</i>. N. Oshima, <i>O imperio dos sentidos</i>.</p>
1977	<p>Constitución da Asemblea de Parlamentarios e da Xunta preautonómica. Reaparece A Nosa Terra. Rei Ballesteros, <i>Dos anxos e dos mortos</i>. Morre o pintor Tino Grandío. VI Bial dos Deportes (Madrid). Galería Ponce (Madrid)</p>	<p>Legalización do PCE. Primeiras eleccións democráticas nas que gaña a UCD. Preautonomía en Cataluña e Euskadi. Premio Nobel de Literatura para Vicente Aleixandre. Fernando Colomo, <i>Tigres de papel</i>.</p>	<p>Os sete estados mais ricos forman o G7. Bokassa preside a R. Centrafricana. Bomba de Neutróns. Woody Allen, <i>Annie Hall</i>. Bruce Chatwin, <i>Na Patagonia</i>.</p>
1978	<p>Crise de ASCON. Mobilizacións contra a autoestrada e polos prezos do leite. Legalización da AN-PG. Grupo de Comunicación Rompente, <i>O silabario da turbina. Caixa de Aforros (Vigo). Coloca unha Maternidade na entrada da Clínica de la Luz en Madrid.</i></p>	<p>Apróbase a Constitución e asínanse os Pactos da Moncloa. Argala morre en atentado.</p>	<p>Acordos de Camp David. As Brigadas Vermellas asasinan a Aldo Moro. Insurrección sandinista en Nicaragua. Primeiro bebé probeta. N. Wiener, <i>Cybernetics</i>. G. Perec, <i>A vida, instrucións de uso</i>. Morre George Maciunas.</p>
1979	<p>Apróbase o proxecto de estatuto. O galego no ensino. Reaparece o Seminario de Estudos Galegos. Declaración de Realidade Galega. Inaugúrase a térmica das Pontes. Primeira exposición individual en Galicia de Fernando Casás. Morren Seoane, Blanco Amor, Celso Emilio Ferreiro e Álvarez Blázquez. Debuxos na Caixa de Aforros de Vigo.</p>	<p>Primeiras eleccións municipais democráticas. Aprobados os estatutos de Cataluña e Euskadi. Aprobado o Estatuto de Traballadores. <i>El crimen de Cuenca</i> é obxecto dun secuestro xudicial e a súa directora, Pilar Miró, xulgada por un tribunal militar. Carlos Saura, <i>Mamá cumple cien años</i>. Ivan Zulueta, <i>Arrebato</i>.</p>	<p>Revolución Sandinista en Nicaragua. Proclamación da República Islámica de Irán. Vietnam invade Cambodia e a URSS intervén en Afganistán. Margaret Thatcher gaña as eleccións en Gran Bretaña. Elección da primeira asemblea europea. Comercialización do IBM PC. Aparece o compact-disc. Coppola, <i>Apocalypse Now</i>.</p>

galicia	españa	mundo
<p>Referendo do Estatuto de Autonomía. Mobilizacións contra o Decreto de Bilingüismo. Constitución da INTG. e. Amosase a obra de Eugenio Granell en Vigo. Mostra Atlántica en Baiona. Morre a pintora María Antonia Dans. Monta vivenda e taller no 324 da rúa López de Hoyos. Acada o Premio Cáceres de Escultura. En granito rosa de Porriño, fai unha Figura para o Museo Español de Arte Contemporáneo.</p>	<p>Referendo autonómico en Andalucía. O PSOE presenta unha moción de censura contra Suárez. Nova Lei Antiterrorista. Rafael Moneo, <i>Museo Nacional de Arte Romano de Mérida</i>. Pedro Almodóvar, <i>Pepi. Luci. Bom y otras chicas del montón</i>.</p>	<p>Nace o Sindicato polaco Solidarnosc, dirixido por Lech Walesa. Morte de Tito. Umberto Eco, <i>O nome da rosa</i>. Exposición de graffiti en Nova Iorque. Videoconferencia. Benoit Mandelbrot investiga os fractais. Morren o escultor Marino Marini e Jean Paul Sartre. Publícase, de xeito póstumo, <i>A conxura dos necios</i>, de J. K. Toole.</p>
<p>Baixo a presidencia de Albor, convócanse as primeiras eleccións ao Parlamento Galego. Nace Esquerda Galega. Morre Álvaro Cunqueiro. Fórmase Siniestro Total, grupo de punk-rock. Galería Citania (Santiago de Compostela).</p>	<p>Dimisión de Suárez. Na sesión de investidura de Calvo Sotelo como presidente, prodúcese o golpe de estado do 23-F. Envenenamento polo aceite de colza. Traslado do Guernica a Madrid. Primeira edición de Arco. Morre Rafael Solbes, cofundador do Equipo Crónica.</p>	<p>A CEE amplíase a dez membros. Mitterand acada a presidencia francesa e Ronald Reagan é o novo presidente dos EEUU. Síntese dun xene humano.</p>
<p>Nace o BNG. Víctor F. Freixanes gaña a primeira edición do premio Blanco Amor coa obra <i>O triángulo inscrito na circunferencia</i>. Morre en Vigo o pintor Guillermo Monroy. Ferrín, <i>Amor de Artur</i>. M. Lourenzo, <i>Fedra</i>. Volve a acadar o Premio Cáceres de Escultura. Maternidade en bronce para o Banco Urquijo.</p>	<p>España ingresa na OTAN. O PSOE acada a maioría absoluta. Grandes taxas de paro. Morren Joan Miró e o cineasta experimental José Val de Omar. Publícase, na versión non censurada, <i>Tiempo de Silencio</i>, do escritor e psiquiatra Luis Martín Santos. Segundo concerto dos Rolling Stones, celebrado no Estadio Vicente Calderón de Madrid.</p>	<p>Guerra nas illas Malvinas. Matanzas de palestinos en Sabra e Chatila. Morre Briexniev. Primeira implantación dun corazón artificial nun ser humano. García Marquez acada o Premio Nobel de Literatura. Morre Thelonius Monk.. Exposición Vanguarda- Transvanguardia en Roma.</p>
<p>Fortes mobilizacións contra os vertidos na Fosa Atlántica. Folgas xerais en Vigo e Ferrol. Créase o Consello da Cultura Galega. Lei de Normalización Lingüística. Antoloxía de Manuel Colmeiro no Museo Español de Arte Contemporánea. Instala unha Figura Feminina, fundida en bronce, no Poblado Mínimo de Vallecas (Madrid).</p>	<p>Caso Banca Catalana. Expropiación de RUMASA. Decreto-lei de Reconversión Siderúrxica. José Luis Garci gaña o Óscar con <i>Volver a empezar</i>. Víctor Erice, <i>O sur</i>.</p>	<p>Guerra civil no Salvador. Reagan ameaza coa Guerra das Galaxias e os EEUU invaden a illa de Granada.. Os Verdes alemáns obteñen representación no Parlamento. Identifícase o virus da SIDA. <i>Illas Arrodeadas</i> de Christo e Jeanne-Claude en Florida. Morre Raymond Loewy, o deseñador da botella de Coca-Cola.</p>
<p>Carlos Reigosa gaña a primeira edición do Premio Xerais con <i>Crime en Compostela</i>. Alfredo Conde publica <i>Xa vai o grifón no vento</i>. Nace Coalición Galega. Forte crise industrial. Centro Cultural Conde Duque (Madrid).</p>	<p>Decreto da reconversión Naval. CIU gaña as eleccións autonómicas catalanas. Mario Camus, <i>Los santos inocentes</i>, baseada na novela homónima de Miguel Delibes. Montxo Armendariz, <i>Tasio</i>.</p>	<p>Asasinato de Indira Ghandi. Chernenko preside o PCUS. O IRA fai estoupar unha bomba no Congreso do Partido Conservador. Nacemento do primeiro bebé probeta a partir dun embrión conxelado. W. Wenders, <i>París, Texas</i>. Morre Michel Foucault.</p>
<p>Albor é reelixido presidente. Nace a RTVG. Morre Reimundo Patiño. Retorna Euxenio Granell. Nace n'A Coruña o Grupo Revisión Diseño, da man de Pepe Barro. Debuxos e esculturas na exposición Cinco Escultores (Salamanca e Palencia).</p>	<p>Adhesión de España á CEE. Ardanza lehendakari. Morre Eusebio Sempere, precursor da arte óptica e cibernética.</p>	<p>Gorbachov convértese no novo secretario do PCUS. Detéctase o buraco de ozono na Antártida.</p>
<p>Nace a Mesa pola Normalización Lingüística. Edítase a Gran Enciclopedia Galega. Antoloxía poética, Desde a palabra doce voces. Suso de Toro, Polaroid.</p>	<p>Segunda maioría absoluta do PSOE. Fraga dimite como presidente de Alianza Popular. Pilar Miró e nomeada directora da RTVE.</p>	<p>Desastre nuclear de Chernobil. Clonación dun embrión de ovella. Cometa Halley. Estación orbital Mir. Morren Henry Moore, Joseph Beuys e J. L. Borges. P. Zumthor, <i>Capela Irmán Claus (Suíza)</i>. David Hockney, <i>A estrada Pearlblossom</i>.</p>

	galicia	españa	mundo
1987	O vicepresidente Barreiro provoca unha crise na Xunta. Ferrín, Bretaña, Esmeraldina. Trasládase á rúa do Oso, 29, a carón do Rastro. Exposicións na Casa de Piedra de Quintanar de la Orden e no Museo de Pérez Comendador (Cáceres).	Atentado de ETA en Hipercor. En Alxer morre Txomin, o dirixente de ETA	Perestroika na URSS. Complétase a Europa dos doce. Comeza a Intifada palestina. Morre Andy Warhol. B. Chatwin, <i>Os trazos da canción.</i>
1988	Albor perde unha moción de censura. González Laxe convértese no novo presidente da Xunta. M. Gallego inicia o proxecto do Museo de Belas Artes d'A Coruña. Amosa a súa nova liña obxectual no Centro Cultural de Lavapiés (Madrid).	Inícianse as fusiós bancarias. Folga Xeral. Julio Anguita preside o PCE. Pedro Almodovar, <i>Mujeres al borde de un ataque de nervios.</i>	Bush presidente dos EEUU. Finaliza a guerra entre Irán e Irak.
1989	Maioría absoluta de Manuel Fraga. Creación das Universidades de Vigo e A Coruña. Chano Piñeiro, Sempre Xonxa. Darío Xohan Cabana, Galván en Saor. Morre o pintor Rafael Baixeras. Centro Cultural de Baiona. Fai unha figura en pedra para o Inst.de Ensino Medio Os Rosais (Vigo). Por encarga da Xunta de Obras do Porto de Vigo, funde en bronce a <i>Homenaxe á Muller Viguesa, colocada nos xardíns de Montero Rios (Vigo).</i>	Terceira maioría absoluta do PSOE. Alianza Popular pasa a denominarse Partido Popular. Tregua de ETA. Asasinato de Muguruza, deputado de HB. Cela acada o Premio Nobel de Literatura. José Antonio Sistiaga, <i>Impresiones en la alta atmosfera.</i> Luis de Pablo estrea <i>Compostela, para violín e violonchelo.</i>	Cae o Muro de Berlín. Cambios na Europa dp. Leste. Fin do réxime de Ceausescu na Romanía. Represión na Praza de Tianamen. Independencia de Namibia. Morte de Samuel Beckett. Tadao Ando, <i>Igrexa da Luz (Osaka, Xapón).</i>
1990	Forte crise económica nos sectores productivos: Astano, Barreras, Larsa... Operación Nécora. Participa na mostra Madrid, el arte de los 60, organizada pola Consejería de Cultura da Comunidade Autónoma de Madrid.	O PNV gaña as eleccións en Euskadi. Aznar preside o PP. José Luis Guerín, <i>Innisfree.</i>	Reunificación alemana. Independencia das Repúblicas Bálticas. Lech Walesa acada a presidencia de Polonia. Irak invade Kuwait e os EEUU Panamá. Nelson Mándela é liberado. Telescopio Hubble.
1991	Depresión da economía. Cid Cabido, Días Contados. Vidal Bolaño, Saxo tenor. Morren o pintor Mario Granell e o gravador Julio Prieto Nespereira.	Alfonso Guerra dimite como vicepresidente do goberno. Suarez retírase da política. Enric Miralles e Carme Pinos, <i>Cementerio de Igualada.</i> Julio Medem, <i>Vacas.</i> Juanma B.Ulloa, <i>Alas de mariposa.</i>	Desaparición da Unión Soviética. Disolución do Comecon e do Pacto de Varsovia. Primeira Guerra do Golfo. Abolición do Apartheid en Sudáfrica. Iníciase a guerra en Croacia.
1992	Embarranca o Mar Exeo. Plan forestal. Morre en Madrid o artista Carlos Alcolea. Con motivo da Capitalidade Cultural de Madrid, instala o bronce <i>Familia</i> na rúa Arturo Soria. Na Casa das Artes de Vigo fai a derradeira exposición da súa obra.	Quinto Centenario. Expo en Sevilla. Mariscal diseña a mascota Cobi para as Olimpíadas de Barcelona. Abre ao público o Centro de Arte Reina Sofía. Morre Camarón. Víctor Erice, <i>O sal do marmeleiro.</i>	Tratado de Maastricht. Clinton acada a presidencia dos EEUU que invaden Somalia. Guerra en Bosnia. Recoñecemento das repúblicas que agromaron coa caída da Unión Soviética. Fotografía dixital. Morren Olivier Messiaen e Francis Bacon.
1993	Segunda maioría absoluta do PP. Cesión do 15% do IRPF ás CCAA. Fortes investimentos no Xacobeo. Pelegrín. Inaugúrase o CGAG, obra de A. Siza. Falece en maio, en Madrid. É soterrado en San Pedro da Ramallosa (Nigrán)	Crise económica con tres millóns e medio de parados. O PSOE gaña as eleccións xerais. Intervención do Banco de España en Banesto. Julio Medem, <i>La ardilla roja.</i>	Nace a UE. Conversas de paz en Sudáfrica, Oriente Medio e o Ulster. Partición de Checoslovaquia. Reformas en China. Publicación do primeiro mapa físico do conxunto do xenoma humano. Bernard Tschumi, <i>Parc de La Villette (París).</i> Morre Frank Zappa.

TEXTOS ORIXINAIS

1964-1984. EL TALLER DE LA CALLE CAÑAS Y EL GRUPO DE LOS SEIS ESCULTORES.

Nuria Urbano Cambroner

Los estudios de la calle Cañas.

A comienzos de los sesenta la familia del escultor gallego, Jesús Valverde (1925, Vigo-1993, Madrid) construye en el madrileño barrio de Arturo Soria, una manzana de viviendas con bajos destinados a locales comerciales. César Montaña (1928, Vegadeo, Asturias-2000, Madrid) y Joaquín García Donaire (1926, Ciudad Real-2003, Madrid), dos de los tres escultores que compartirán espacio en Cañas, habían regresado en 1959 de Roma después de vivir en la Academia Española de Bellas Artes como pensionados durante cuatro años.

En un encuentro entre Valverde y su amigo César Montaña, comentan la posibilidad de transformar los locales proyectados en estudios para artistas. Se lo propondrán además al escultor Venancio Blanco (1923, Matilla de los Caños del Río, Salamanca-) que por entonces, tenía un pequeño estudio en la madrileña calle de María de Molina y a Joaquín García Donaire que terminaba de trasladarse en Madrid después de abandonar Ciudad Real.

Así, es como surge este "rincón de invención". En 1964, se instalan definitivamente en la calle de las Cañas, evocando a los más famosos "*Bateau-Lavoir*" parisinos. Junto a *Los Cuatro escultores*, la ceramista Elena Colmeiro, esposa de Jesús Valverde, ocupará un quinto estudio en el primer piso del edificio nº13.

En el esquema anterior vemos cómo los cuatro estudios cuentan con un acceso independiente al resto de las viviendas y se disponen en torno a un hermoso jardín decorado con una fuente, obra de Venancio Blanco, motivo de un encargo que nunca llegó a realizarse y un castaño de indias que entusiasma a César Montaña y que hoy, sus ramas se estremecen hasta casi superar el edificio. Jesús Valverde, será el único que disfrute además, de un patio de privado frente a su estudio. En los años ochenta Jesús abandona el taller y pasará a ser propiedad de Venancio Blanco.

Las zonas comunes fueron testigo de celebraciones y encuentro de muchas personalidades del mundo cultural de la segunda mitad del siglo XX. Por allí pasaron importantes críticos como José Camón Aznar, el pintor Hernández Mompó, o artistas de Hollywood de la talla de Anthony Quinn quien se convirtió en uno de los principales coleccionistas de la escultura de Venancio. Sin embargo, dentro de cada uno de los estudios reinaba una absoluta intimidad y total respeto que únicamente se veía interrumpido cuando alguno de ellos solicitaba la opinión de los demás ante la obra que estaba ejecutando.

"El jardín de las Cañas, además de un lugar de concurrencia artística excepcional, ha sido centro social de primer orden. Las cenas que se han dado en él han congregado a artistas, críticos, escritores y coleccionistas. Las sobremesas, a veces, se prolongaban y no faltaba alguna voz en la noche clamando silencio [...]"¹

Así es como surge la idea de agruparse. Unidos por la amistad, por un espacio de trabajo y por la ilusión de difundir el hecho escultórico, deciden aunar sus inquietudes y exponer juntos.

En la actualidad, de los cuatro, sólo el estudio de Venancio continúa en activo. César Montaña y García Donaire fallecieron hace algunos años y tan sólo pervive su recuerdo con alguna que otra escultura, dispersa por el jardín. En los últimos tiempos, Marina Prodan, hija de Donaire, alegre con sus lienzos y perfuma con trementina los rincones del estudio que fue de su padre.

El Grupo de los Seis Escultores

El mismo año de su instalación en Cañas, presentan la primera exposición conjunta en la Sala de Exposiciones de la Dirección General de Bellas Artes-

hoy Biblioteca Nacional- bajo el título: "*Carrilero, Donaire, Montaña, Mustieles, Valverde, Venancio. Seis Escultores*". A partir de entonces, otros dos escultores, Benjamin Mustieles (1920, Monóvar, Alicante- 1998, Madrid) y José Carrilero (1928, Caravaca de la Cruz, Murcia-) se incorporan al Grupo de Cañas aunque no tuvieran su estudio allí.

No formularon ningún *Manifiesto*, ni van a realizar trabajos de forma colectiva como era habitual en algunas formaciones del momento, tal es el caso del Equipo 57 o del Equipo Crónica, pero sí que surgen una serie de exposiciones donde los títulos de las mismas hacen referencia a la idea de *Grupo*. Exponiendo juntos, podrían ejercer más fuerza y tendrían más posibilidades de mostrar al público su trabajo que si lo hacían de forma individual.

A todos ellos les va a preocupar la situación de la Forma frente a unos lenguajes abstractos que parecían imponerse. Coincidirán inquietudes artísticas y planteamientos semejantes, pero siempre respetando la personalidad de cada uno. Conceden mucha importancia al buen hacer, al conocimiento del oficio como base y estructura del desarrollo de la idea, como herramienta que les ayude a contar la historia que desean superando lo anecdótico para sumergirse en el "alma" de lo representado. *Es necesario inventar- nos dice Venancio- para llegar a la realidad de un sueño*². Sin renegar de la enseñanza académica que recibieron en la Escuela de Bellas Artes y abanderando la defensa del mundo clásico, modelarán su obra con un lenguaje de hoy, sirviéndose para ello de soluciones que en ocasiones se acercan a referencias no figurativas empleando materiales y técnicas tradicionales como, el barro, la piedra, la madera o el bronce.

Esta manera de entender la realidad ha dado lugar a que algunos historiadores les hayan incorporado dentro de los parámetros de lo que conocemos como *Neofiguración*.

Les interesa que las superficies de sus esculturas nos cuenten cosas, empleando en ocasiones el hueco, como espacio activo, acentuando la expresividad de los volúmenes y abriendo las composiciones. Las oquedades no siempre quedarán vacías, sino que es la falta de luz la que crea una zona que contrasta con los planos modelados consiguiendo así una interpretación original y personal del volumen.

El mundo clásico, el arte etrusco, Roma han estado presente en el subconsciente de los *Seis*. Todos "se vieron las caras" en algún momento con el Partenón de Atenas, con Pompeya o con el Monumento ecuestre de Marco Aurelio en el Campidoglio romano. A cada uno estas obras maestras les contaron una cosa que quizá, ni yo ni nadie, seremos capaces de comprender algún día, pero, a ellos les sirvieron como invitación a protagonizar una nueva historia, su historia. Las esculturas de *los Seis* son distintas entre sí pero tienen un común denominador: la búsqueda de la Belleza.

Hay una especial admiración hacia los orígenes de cada período artístico. Los volúmenes compactos y cerrados de los grupos egipcios o las Koré griegas con la síntesis en el modelado de las anatomías o de los pliegues de los ropajes donde se consigue una expresividad extraordinaria. Estas obras de la Antigüedad, les servirán de punto de partida para crear un imaginario plástico con soluciones acordes a los nuevos tiempos y que ya habían suscitado el interés de algunos artistas españoles muy admirados por *Los Seis* como, Pérez Mateo, Manolo Hugué, José Planes, Cristino Mallo o el bejareño Mateo Hernández. Sin olvidar a Julio Antonio o Víctor Macho que aportaran también su personal visión de la Antigüedad.

Referentes contemporáneos extranjeros como, Marino Marini, Henry Moore, Giacomo Manzú o Arturo Martini, serán también de su interés. El análisis de la figura humana, la expresividad de esas formas "elásticas" que proponen Marini o los sugerentes volúmenes horadados de Moore. Todos ellos,

muestran una mirada especial al mundo femenino, influyendo sobremanera a toda la plástica figurativa occidental. Reinterpretan la idea de mujer modelando desnudos sugerentes, de volúmenes rotundos muy expresivos y reducidos a lo esencial, sin detenerse en el detalle- en las Maternidades de Donaire, de Valverde o de Mustieles, se aprecia muy bien esa influencia. Volúmenes de contornos redondeados y marcados, siguiendo las de Moore, pero con la serenidad y el equilibrio que caracteriza a cada una de sus piezas.

La Naturaleza será otra de las fuentes de inspiración de los Seis. En ella encuentran las primeras lecciones magistrales que el artista deberá dictar en la materia elegida, las soluciones más acertadas para la plasmación de lo que pretenden. El recorrido de una rama en la búsqueda de la luz, la tensión ejercida por las copas de los árboles en el espacio, la luz de un día claro frente al mar. Como dice Venancio refiriéndose a la Naturaleza: "Todo está ahí. Nuestra labor es encontrarlo y si no, inventarlo". Estos artistas han sabido mirar humildemente a su alrededor para aprehender todo aquello que se les ofrece sin condicionantes de ningún tipo. Ahondan en lo más íntimo de las formas con el fin de atrapar lo esencial, aquello que realmente cuenta lo que es. Es en este aspecto, en el que se alejan radicalmente de la figuración más académica y convencional. Tratan de captar aquello que define a lo representado tal y como es, sin vestiduras que oculten su "verdad". En esta manera de trabajar, coinciden en algunos aspectos con lenguajes más cercanos al mundo de la abstracción y en concreto al informalismo, en plena efervescencia en la década de los sesenta.

Todos ellos, además de su importante labor artística, desempeñaron un papel esencial en el campo de la enseñanza en las Escuelas de Artes Aplicadas. Las aulas de Moratalaz, Ciudad de Barcelona y la c/ de la Palma, se convierten en nuevos talleres para estos escultores. Allí, imparten clases de modelado, de escultura... y son motivo de inspiración para muchas de sus obras. Sus enseñanzas motivan a los alumnos y estos a su vez, a los propios maestros que aprovechan cada una de las observaciones que se

Jesús Valverde viene a Madrid en los años 40 para estudiar en la Escuela de Bellas Artes de San Fernando. Allí nos conocimos y durante los cinco años de estudios formaríamos un grupo de alumnos procedentes de diversos lugares de España. Joaquín García Donaire, César Montaña, Antonio Moyano, José Luis Núñez Solé, Eduardo Capa, eran algunos de ellos. Nos hicimos muy amigos, y siempre estuvimos unidos, alegres y divertidos.

Madrid era una ciudad acogedora, y la gente amable y simpática. Si añadimos que en ella se desarrollaba una vida cultural rica en acontecimientos y contenido, merecía la pena quedarse para continuar allí la formación. Todos lo logramos, nos veíamos con frecuencia y cada uno se iba definiendo en el encuentro con su propia escultura. Un día surgió la oportunidad de construir unos estudios en torno a un patio-jardín en la zona de Ciudad Lineal, y allí fijamos nuestro lugar de trabajo Jesús, Montaña, Donaire y yo. Valverde además tenía en el mismo edificio su propia vivienda. Su mujer y gran ceramista, Elena Colmeiro, hija del célebre pintor, también estableció allí su taller.

A nosotros se unieron además los escultores José Carrilero y Benjamín Mustieles, si bien sus estudios no compartían nuestro mismo espacio. Formábamos el grupo de "Los Seis", como así nos denominábamos. Celebramos juntos varias exposiciones y teníamos en común habernos formado en las Escuelas de Artes y Oficios Artísticos, y también en Italia. Montaña, Donaire, Carrilero y Mustieles fueron pensionados en la Academia Española de Bellas Artes en Roma, y Jesús y yo pasamos algunos meses en diversas ciudades italianas. Yo disfruté una beca de la Fundación Juan March para aprender en Roma la técnica de fundición a la cera perdida y pude disponer de los talleres de la Academia. Algunas temporadas Valverde residió asimis-

plantean en la clase. Una larga lista de discípulos acompañará a cada uno de ellos —tal es el caso de Manolo Mateo, María Soledad Gómez Nieto, Velilla, José Luis Yebra, David Lechuga, entre otros.-.

"Las Escuelas de Artes y Oficios, es donde uno como profesor, puede demostrar a los demás, los alumnos, el agradecimiento de lo que te enseñaron. Ahora, eres tú quien devuelve lo aprendido a otros. Siempre les digo a mis alumnos- ¿tú a qué vienes, a aprender o a qué te enseñen?- Se va a la escuela a aprender, nunca a que te enseñen. Siempre hay un componente de compromiso del receptor que sólo él puede incorporar. Esa idea de diálogo constante entre materia y artista, alumno-profesor, compañeros".³

En 1967, Mustieles y José Carrilero, abandonarán su participación activa con El Grupo, exponiendo con ellos en ocasiones señaladas como en 1975 con motivo de una muestra colectiva celebrada en la galería Ponce de Madrid⁴, una galería dedicada fundamentalmente a la escultura y que abrieron Valverde, Donaire, Montaña y Venancio en el año de 1974. Otro proyecto del grupo que se terminó diez años más tarde ante la imposibilidad de poder atender la sala y continuar, a la vez, con la labor creativa y docente.

¹ ALFARO, J.R., "Calle de las Cañas, 13. Seis escultores, una ceramista y un pintor tienen su estudio en el patio de la casa". Ca.1974

Se trata de una publicación con motivo de la exposición del *Grupo* —Venancio, Valverde, Donaire, Montaña, Mustieles, Castrillón, Barón, Apeles Fenosa, Elena Colmeiro y Mestre- en la Galería Ponce en 1974. Desconozco el medio en que la noticia fue publicada.

² Conversaciones con Venancio. Enero,2007

³ Conversaciones con Venancio. Febrero-2007.

⁴ Se trata de una Galería creada en 1974 por Donaire, Montaña, Valverde y Venancio cuyo principal interés es la exposición de escultura contemporánea. Cerrará sus puertas en 1984.

JESÚS VALVERDE, LA AMISTAD DE UN GRAN ESCULTOR Venancio Blanco

mo en París, donde vivía Manuel Colmeiro. Esas estancias aportaron a Jesús nuevas ideas, que se reflejaron en su escultura. Todos entendíamos la importancia del dibujo, para encontrar con mayor claridad las formas y el volumen desde la materia.

Por los 70 nació la galería Ponce en la Plaza Mayor, y en ella se presentó durante algunos años la obra del grupo y la de cada uno. Un periodo interesante y muy bonito, en el que se desarrollaron proyectos atractivos en defensa de la escultura y el dibujo, la cerámica y finalmente también la pintura. Elijo ahora el catálogo de la exposición de Jesús que se celebró en noviembre-diciembre de 1977. Es una delicia contemplar de nuevo la colección de piezas que se presentaron en aquella ocasión. El montaje de las exposiciones era una fiesta. No era tarea fácil encontrar la luz ajustada a cada escultura, para satisfacer el punto de vista de cada artista, pero daba pie para analizar con rigor y comprender así la expresión de las obras. Por lo general todos partíamos de la figura humana, en una interpretación personal que buscaba enriquecerla dibujando y componiendo con otras formas. Aquella exposición de Jesús recogía una serie de bronce fundidos a la cera perdida. En unos, la figura perdía su realismo y se acercaba más a la abstracción. En otros, el planteamiento inicial consistía en un encaje general desde formas simples abstractas, para aproximarse a la realidad. En definitiva, formas que se encuentran desde la vida, en un diálogo plástico donde es el espacio quien permite los movimientos del tema o la idea.

El estudio donde dibujo estas líneas es el mismo en el que nacieron las obras que ahora comento. Cada una de ellas conserva el discurso de Jesús, cada una me cuenta cómo era él. Todas te ofrecen su parecido, que Jesús

no perdía cuando te recibía ni al despedirte. Era un gran amigo al que siempre encontrabas, investigando en dar soluciones a la forma que se inventaba. Jesús siempre tenía motivos y ocurrencias para estar atento y muy cerca del caballete de trabajo. Era una persona inquieta y los últimos años los dedicó a componer y expresar el carácter de sus pensamientos con aquellos objetos y utensilios que le llamaban la atención o satisfacían su curiosidad. Dibujaba así resultados diferentes, consiguiendo a la vez mayores dimensiones.

Jesús luchó siempre desde el inconformismo y tal vez haya que entender su obra desde este punto de vista. No le satisfacía fácilmente el resultado

Difícil tarea después del tiempo transcurrido desde el último encuentro con Jesús Valverde (momento que recuerdo con detalle y de una manera muy emotiva) la de escribir de una persona que ha sido un referente primordial en mi vida y en mi trayectoria como analista y observadora del arte; máxime cuando lo he considerado como un padre que supo marcarme un camino coherente y al que tengo gran respeto y profundo cariño. Su cercanía personal me brindó un fácil acceso al mundo creativo, facultad que en muy contadas ocasiones pude aprender en ningún otro foro o clases impartidas por mis profesores.

Por comenzar de alguna forma teórica, mencionar que mientras que algunos artistas españoles partían abiertamente de ese "construir destruyendo", siguiendo los pasos del cubismo que iniciara Braque o Picasso, otros como Valverde estaban referenciando su obra a la corriente iniciada por el británico Henry Moore, que ejercería gran influencia sobre todos los neofigurativos desde sus inicios, y utilizaba el gesto y el espacio para expresarse. Fue un referente de rotunda humanidad con sus figuras yacentes, maternidades y grupos familiares de gran fuerza, de las que emanaba esa tensión psicológica-espacial que todos valoraban. Valverde perteneció a una generación de artistas que a comienzos de los años 60 intentaron recuperar la práctica artística de la escultura, interesados en superar los conceptos establecidos en la representación y procurando entablar esas relaciones psicológicas con las obras.

Si Chillida, Serrano, Ferrant, Chirino o Alfaro comenzaron muy pronto retomando las técnicas industriales resurgidas en los 50 por Julio González o Gargallo y desarrollando una obra principalmente centrada en la denominada abstracción geométrica impuesta desde Europa, otros artistas como Jesús Valverde, Mustieles, Venancio Blanco o García Donaire encontraron en el yeso, la piedra o el bronce los materiales más idóneos para desarrollar unas primeras obras figurativas que irían más lentamente incorporando el hueco y el vacío hasta llegar a configurar formas cada vez más libres hacia finales de los 70; sin perder todavía las referencias a la figura humana y esas tensiones psicológico-espaciales antes mencionadas que mimetizan con ella, maternidades en bipartición y ramificadas, llegaron a adoptar aptitudes y morfologías de árbol o insecto llevando a finales de los 80 a sus últimas consecuencias el principio biológico de la partenogénesis en sus obras consiguiendo un equilibrio entre lo material y lo aéreo.

El arte para él formaba parte siempre de ese sentimiento que dirige la vida, y que es reducido a signos relacionados con el silencio interior y la reflexión sobre el hombre.

Entendía al artista como ese mediador que trata de remitirnos a un lugar para hablarnos del hombre y sus necesidades de reflexionar sobre todo lo que le rodea. Inscrito en un espacio y un tiempo determinado que le configuran histórica, cultural y emocionalmente y dispuesto a realizar un viaje en el cuál interrelacionar objetos y palabras que metafóricamente aluden al pensamiento; un viaje interior donde la mirada vincula y donde los objetos son entendidos como la materia bruta de sus pensamientos. El artista para él es tan importante como el espectador en igualdad e importancia. Jesús

definitivo. La sorpresa al entrar en su taller era encontrar la escultura en la que trabajaba totalmente distinta, cambiada, diferente. Disfrutaba y gozaba la nueva expresión. Con Montaña y Joaquín, cuántas veces analizábamos esta actitud de Jesús. Él era así y ése era nuestro amigo. Todos buscábamos o íbamos encontrando nuestra personalidad, y ahí estaba la riqueza de aquel grupo, que la historia ha enmarcado dentro de la Neofiguración. Un grupo fiel a sus enseñanzas y agradecido a sus maestros, responsable con su tiempo en la búsqueda de nuevas formas para enriquecer nuestro patrimonio cultural.

LA OBRA ARTÍSTICO POÉTICA Manuela Sevilla

mantuvo siempre una actitud de preocupación personal por el artista como polo transmisor inconsciente entre el mundo de los significados y el observador, pero necesitando siempre a éste último como una parte esencial para acoger e interpretar la obra.

En un primer momento sus piezas reflejaban abiertamente esa angustia por las relaciones internas, que al ser conjugadas con lo externo le llevarían a tener muy en cuenta el tratamiento de los materiales y su modelado. Más adelante sus esculturas de temática familiar, "madre e hijo" iniciadas ya a mediados de los 60 serán una constante en su obra, dejando patente el potencial de la energía creadora de la naturaleza frente a lo minúsculo del hombre. Canalizó en ellas un interés cada vez mayor por el funcionamiento del inconsciente y en todo lo que hay más allá de las limitaciones de la lógica y la razón humana que le fueron primordiales.

No en vano ese desasosiego fue uno de los sentimientos que marcó toda su vida, llegando a describirse a sí mismo como un hombre angustiado, siendo éste sentimiento uno de los principales paradigmas que rigió la vida anímica del hombre del siglo XX tras los descubrimientos freudianos sobre los procesos inconscientes de comunicación.

Por otro lado tenía siempre patente la duda como soporte a su preocupación por intentar evitar dejarse atrapar, tanto por la naturaleza que nos introduce en un proceso de ensimismamiento como por las actitudes complacientes, pensando que mantener gestos educados en el fondo no ayudan a la fluidez del pensamiento vinculado a lo universal. Necesitaba ver en el hombre un provocador cuya investigación debía partir primero de sí mismo en un acto de ineludible sinceridad.

Pero no será hasta el final de su trayectoria cuando todo su análisis fructifique plenamente con el especial interés demostrado por el objeto poético, influido sin duda por la obra de Marcel Duchamp que estaba comenzando a ser revalorizada en esos precisos momentos por parte de los más importantes agentes del arte a finales de los 80.

De 1983 a 1993 se da una época fundamental para entender claramente lo que hoy es el arte contemporáneo. Como ejemplo de ello mencionar que es precisamente en estos años cuando por primera vez la fotografía se utilizó como soporte con la voluntad de generar otro nuevo lenguaje de expresión o cuando se empiezan a incorporar otros materiales para crear arte. Fase de corte y momento de la renovación en el uso de nuevos lenguajes y soportes para crear ese "arte" con mayúsculas del que hablamos actualmente; una etapa en la que Valverde comienza a utilizar nuevos materiales, y que coincide en ser la menos difundida y conocida a pesar de ser quizás la más relevante, por dar solución de continuidad a toda una vida de reflexiones sobre el hombre y el espacio escultórico.

Se centró en la localización de materiales frágiles y de desecho que serán trasmutados después en objetos poéticos, y comenzando a funcionar como una auténtica "máquina soltera" debido a su situación personal siguiendo el ejemplo de los dadaístas. Valverde intenta convertirse en espejo del mundo al registrar, extraer y arrancar de la realidad lo que él mismo ig-

nora en el momento de su creación. Enlazó con ese sentimiento que desde sus comienzos dirigió su vida al compartir la idea de que el arte debe adquirir cada vez más la forma de un signo y no rebajarse nunca a esos niveles decorativos acordes a la burguesía. Inmerso en una especie de "juego intelectual" donde la obra queda reducida en sus formas, intentará configurar un lenguaje propio que haga aflorar el pensamiento.

Tenemos que recordar que desde el comienzo las teorías estructuralistas que iban adquiriendo cada vez más una especial relevancia estuvieron presentes en él en la creación de nuevas realidades. Pero sobre todo en esta última etapa cuando las palabras mismas son referenciadas por los objetos, y los objetos y sus formas por las palabras.

Si Foucault en su libro *"Las Palabras y las Cosas"* se propuso encontrar los puntos de inflexión a partir de los cuales se había formado la idea de modernidad intentando demostrar la subjetividad de la verdad y las estrategias que utilizamos para afirmar determinadas cosas, con anterioridad Mallarmé ya había apuntado que los objetos en sí son palabras y las palabras objetos trasmutados ahora en proceso escultórico. Palabras del mundo que conformaban las lecturas de Valverde en esos instantes (Henry Miller, Anís Nin o el mismo Jesús Ferrero) y donde adquiere una presencia importante la seducción y el erotismo. El título mismo de las obras pasa a ser algo esencial que forma parte de su lógica y le es inseparable. Ese erotismo reflejaba para él un medio desde el cual intentar poner al descubierto todo aquello que normalmente permanece escondido y que no son necesariamente situaciones eróticas, sino un enlace contra la decadente educación religiosa y determinadas reglas sociales. Como artista, utilizaba la ironía y fue un provocador sobre la ideología dominante al permitirse la licencia de revelar lo oculto y ponerlo voluntariamente a disposición de todo el mundo, como base y principio de la creación.

Poemas-objetos sublimes surgidos de las manos de un mensajero rumiante inspirado en la grandeza de las cosas pequeñas para buscar hasta en el corazón de lo no esencial y que ataviado de indumentarias cotidianas hace resurgir siempre ese ordenamiento o certeza para conseguir desatar el cordel de nuestros nudos o desnudos. Valverde sigue vivo en sus obras plasmando lo que sucede en nuestro derredor al destruir el tiempo en el espacio de la memoria de nuestros desvanes.

Otro tema recurrente desde el principio fue el juego de espejos, ya que pensar en los otros era una de las premisas de la antropología moderna como medio para descubrirnos a nosotros mismos y ayudarnos a repensar los esquemas de la creación en el arte contemporáneo. Este aprender a relativizar y conocer lo que hacen otros, le ayudaba a pensar sobre lo que hacemos a sabiendas de que a veces incluso la negación de algo puede servir para afirmarnos.

Recogiendo del exterior las percepciones y del interior las impresiones o sentimientos consigue llegar al inconsciente compuesto a veces por todo lo que nos aprieta, los instintos y todo lo que cada uno de nosotros almacenamos sin orden ni concierto en nuestro propio desván, y donde la materia de las cosas nos vibra en su sentido. Porque una de las virtudes de los objetos es interponerse entre los sentimientos de las personas. Algunos de los objetos utilizados para componer las obras no eran absolutamente nada en el momento de su recuperación, remiten simplemente a una funcionalidad pasada que con el ejercicio de sinceras composiciones culturales se han ido convirtiéndose en piezas hermosas. Objetos cotidianos fuera del lugar donde se usan habitualmente y de su función específica; un verdadero ataque a la sociedad donde imperan formas de comunicación simples, y una denuncia a la transparencia del sentido. En definitiva un ataque a la razón del sistema ideológico dominante y a la lógica del consumo de objetos que tienen una concreta función de uso.

Algunos artistas en estos momentos ya utilizaban objetos cotidianos para expresar ideas diferentes reflexionando sobre el lenguaje y volviendo la mirada hacia una nueva objetividad para representarla optando una mayoría de veces por cierta mitología personal para construir sus relatos. Una fanta-

sía de sus vivencias y preocupaciones personales son plasmadas habitualmente en sus composiciones. Ejemplo de esa mitología personal es la obra denominada "Leda" realizada con motivo de su exposición en Bayona en 1990.

Obra límite, la de Valverde, que plantea el problema de la validez de ciertos objetos artísticos siguiendo los pasos de Duchamp y que convierte al espectador en protagonista de ese juego de reflejos, provocando en él multitud de lecturas e interpretaciones, que le obligan a articular su propio lenguaje y pone en marcha su mecánica intelectual; una manera de desmontar engranajes para volver a montarlos.

Un arte generador de significados, de sentidos, que está en el lado opuesto a una función mecanicista, productora de algo palpable, usable, desgastable o comestible, donde la idea del azar contribuye al pensamiento y a la ciencia misma; aunque no lo parezca tiene claro que ha ido progresando siempre a base de especulaciones afortunadas, y donde su obra configurada en sus preguntas y dudas intentará atraparlo con toda su potencialidad.

Esta es fruto a veces de un desliz casual que actúa de bisagra entre el pensamiento del artista y el mundo; un lugar donde iniciar después nuevos caminos. La forma queda reducida para que la idea sea la protagonista absoluta y al igual que sus poemas, los objetos artísticos sean los medios y no los fines del desarrollo del pensamiento.

A través de una concentración de temas y palabras-objetos sus trabajos consiguen una máxima amplitud. Amplitud, pluralidad de lecturas, infinitas interpretaciones poniendo en marcha una mecánica intelectual.

Entre las muchas exposiciones que visitamos juntos, recuerdo especialmente la de Cy Tombly en el Parque del Retiro en el 87, al año siguiente del recién inaugurado Museo de Arte Reina Sofía con unas piezas cargadas de lenguaje poético y gestos delicados que tanto le atraían y donde el dibujo adquiría gran importancia. Si contemplamos los últimos dibujos de Valverde veremos en ellos también la gestualidad espontánea del lapicero y unos colores sutiles de gran fuerza expresiva y sinceridad egocéntrica. Está presente también en mí el recuerdo de su indignación ante el montaje dispuesto por el comisario en la exposición realizada sobre Giacometti; un enorme enfado al comprobar que muchas de las piezas quedaban completamente anuladas en su relación con el espectador; al ser colocadas en un pedestal corrido, muy desproporcionado en altura y tan cercano a la pared que impedía verlas en todo su derredor; o la exposición de Richard Deacon en las salas de la Fundación Caixa entonces situada en la calle Serrano, donde disfruté enormemente al vivenciar sus obras. Creadores todos ellos que inevitablemente sentía cercanos a su emoción.

Valverde asumía la clandestinidad como parte de la realidad y comentaba de forma anecdótica, como uno de sus maestros en la Facultad de Bellas Artes Enrique Marín, (escultor que realizara la Virgen del Carmen incorporada al monumento diseñado por el arquitecto vigués Manuel Gómez Román en 1903 para Monteferro en Nigrán) quedó en el olvido. Pocos mencionaron la autoría de esta obra y curiosamente el día que nos vimos por última vez en su casa-estudio de la calle del Oso de Madrid nos mostró como si de un trofeo se tratase una pieza de escayola de Marín que encontrara por esos días en el Rastro. Que un artista no obtenga la aprobación de sus contemporáneos, coetáneos e inmediatos no debe ser tomado como una descalificación, ni tampoco como ningún síntoma de gloria, ya que es indudable que un auténtico creador, sea artista o escritor, lo es principalmente porque su provocación desborda siempre el ridículo cauce de lo aceptado. Al final de una trayectoria ocurre lo que la historia está predispuesta a darnos, el que casi nunca sea el artista quien tenga que rendir cuentas ante nosotros, sino al revés, nosotros respecto a él, siendo nuestra incapacidad crítica o nuestra precipitación quien lo elevan o rebajan excesivamente.

Entendida la muerte no como una desaparición sino como un vacío conseguido, tu voz nunca se me vuelve opaca, sigo sosteniéndome en tu mirada perpleja, en tus ironías, en tu provocación y en tu silencio.

ÍNDICE DE AUTORES

Bianco Martín, Venancio (Matilla de los Caños del Río, Salamanca, 1923). Estuda na Escola Elemental de Traballo e na de Artes e Oficios Artísticos de Salamanca. De 1943 a 1948 cursa estudos na Escola Superior de Belas Artes de San Fernando (Madrid). Viaxa a Italia en 1959 cunha bolsa da Fundación March para adquirir coñecementos sobre a fundición artística en bronce. Foi galardoado con diversos premios nacionais e internacionais: Premio Nacional de Escultura (1959), Primeira Medalla de Escultura da Exposición Nacional de Belas Artes (1962), Gran Premio de Escultura na V Bienal de Arte de Alexandría (Exipto), Medalla de Ouro de Escultura na IV Bienal de Arte Sacra de Salzburgo, Medalla de Ouro da X Exposición "As Artes en Europa" de Bruxelas, Primeiro Premio da Exposición Internacional "A caza" (Museo Nacional de Belas Artes de Budapest), Premio das Artes de Castela e León 2001.

Ingresa en 1977 como académico de Número na Real Academia de Belas Artes de San Fernando. En 1981 é nomeado Director da Academia Española de Belas Artes en Roma. Pertence ademais ás seguintes Academias: Pontificia e Insigne Academia Artística dei Virtuosi ao Panteón de Roma, Real Academia de Belas Artes de Santa Isabel de Hungría de Sevilla, Real Academia de Córdoba de Ciencias, Belas Letras e Nobres Artes, Real Academia de Belas Artes da Purísima Concepción de Valladolid. É un dos artistas españois que, partindo das formas tradicionais, renovou a escultura relixiosa contemporánea incorporando unha nova linguaxe plástica a través do bronce.

No ano 2002 inaugurouse o Museo de Escultura Relixiosa que leva o seu nome, na Sede da Fundación Mapfre en Madrid, que inclúe unha colección de pezas que o artista concibiu expresamente para o devandito lugar por encargo do grupo Mapfre. En 2007, realiza a escultura Formas para o espírito de Castela, para a nova sede das Cortes de Castela e León en Valladolid. No ano 2009, recibe a Medalla de Ouro da Provincia de Salamanca.

Xunto ao seu traballo como escultor, hai que destacar un ininterrompido labor docente. Exerceu o ensino na Escola de Artes Aplicadas e Oficios Artísticos de Madrid como profesor de modelado. Anos de experiencia no campo da fundición artística serviron para transmitir os seus coñecementos en diversos cursos orientados a alumnos de Escolas de Artes Aplicadas e Facultades de Belas Artes.

As súas obras figuran en diversos Museos e coleccións particulares de España e do estranxeiro. Destacando, entre outros: MNCARS, Museo Vaticano, Museo do Cairo, Museo Middelheim.

Castro, Xosé Antón (Muxía, 1953). Doutor en Historia da Arte pola Universidade Complutense de Madrid. Estudou Filosofía e Letras-Historia da Arte na Universidade de Santiago de Compostela e Literatura Francesa na Sorbona (Paris). Membro do AICA-France (Asociación Internacional de Críticos de Arte, de Paris). Fixo cursos de arte contemporánea en Lausanne, Barcelona, New York, Madrid e Paris. foi profesor de Arte Contemporánea en diferentes facultades universitarias -Belas Artes e Ciencias

Sociais da Universidade de Vigo, Instituto Superior de Arte da Habana, Queensborough Collage of Arts de Nova York, Belas Artes de Salamanca- e colaborador de revistas, como *Lápiz* (Madrid), *Beaux-Arts Magazine* (Paris), *Flash Art* (Milán), *Contemporánea* (New York), *Coloquio Artes* (Lisboa) etc. Así mesmo foi comisario de máis de sesenta exposicións en España, Francia, Alemaña, Portugal, Italia, Croacia, Bulgaria, Cuba, Estados Unidos e escribiu uns vinte libros sobre arte e artistas actuais, entre eles, *Transformaciones. Pintura española de los 80* (1983), *Expresión Atlántica* (1985) a parte española do *Diccionario de Arte Moderno e Contemporáneo* (Hazan, Paris, 1991), *As mazás de Yoko Ono. Introducción á arte logo de 1980* (1995, Premio da Crítica de Galicia 1995) ou *Isla de Esculturas* (2003). É autor do proxecto Illa de Esculturas, onde traballou cos artistas Giovanni Anselmo, Enrique Velasco, Ulrich Rückriem, Robert Morris, Richard Long, Anne & Patrick Poirier, Dan Graham, Jenny Holzer, Ian Hamilton Finlay, Francisco Leiro, Fernando Casás e José Pedro Croft.

Nos últimos anos foi Director do Instituto Cervantes de Milán e do IPCE (Instituto do Patrimonio Cultural de España) da Dirección Xeral de BB. AA. e Bens Culturais do Ministerio de Cultura. Na actualidade é profesor de Historia da Arte da Universidade de Vigo.

Estarque Casás, Fernando (Gondomar, 1946). Pasou gran parte da súa vida no Brasil, onde desenvolveu, dende fins dos anos sesenta, unha obra preocupada por manifestar o paso do tempo pola natureza. Pola mesma época, axudando a recuperar unha vella casa, realiza có material sobrante unha marcas de territorio que se transforman no *Proxecto Errante*, intervención recorrente que, xunto aos *Proxectos Idiotas* e as *Entradas na Natureza*, conforman o lado non materializado e efémero da súa obra, onde o artista fai (ou non) mínimas intervencións no entorno.

Precursor dos movementos Arte e Natureza é, desde 1991, profesor de Escultura da Facultade de Belas Artes da Universidade de Vigo e da Escola Superior Artística do Porto, Portugal. En 1989 gaña o Premio IBEU con *Amazonas, Série Negra* e en 1994, o Premio Internacional Burgo das Nacións coa obra *Bosque*, situada nunha praza pública de Santiago de Compostela.

Ten realizado exposicións en cidades de todo o mundo,

entre as que podemos citar: São Paulo, Río de Janeiro, Den Bosch, Eindhoven, Xerusalén, Xenebra, Segovia, Madrid, A Coruña, Vigo. Ten obras en espacios públicos como a Illa das Esculturas de Pontevedra, no University Botanic Garden de Xerusalén, no Parque das Esculturas da Catacumba en Río de Janeiro, na Praza do Burgo das Nacións de Santiago de Compostela ou no Seef & Marks Community Gardens de Xerusalén.

Asiduo e xeneroso colaborador do Instituto de Estudos Miñoranos é tamén o autor do bosque-escultura en homenaxe aos veciños do Val Miñor asasinados en 1936 na Volta dos Nove (2005). As súas últimas obras públicas *Árbores como Arqueoloxía*, deserto dos Monegros, Huesca; *Memoria do Río*, ribeira do río Lérez, Pontevedra (2006); *Maceira para Carrazeda*, Parque de Esculturas de Carrazeda de Ansiães, Portugal (2009) e *Asteroide S 09 2010*, interior das ruínas da Ermida de San Marco, proxecto Camiño das Raíces, Salamanca.

Sevilla, Manuela. Licenciada en Arte. Universidade Complutense de Madrid. Doutoramento en Escultura Contemporánea. Foros Internacionais de Expertos en Arte Contemporánea. Universidade Rei Juan Carlos I. Master en Xestión de Arte Actual. Universidade de Barcelona. Directora da Biblioteca Pública de Quintanar (Toledo). Creación e dirección do Arquivo de Arte Pública Madrid Aberto. Matadero-Madrid. Comisaria independente e crítica de arte.

Comisariados: Exposición do escultor F. Casás *Arqueoloxía del no-lugar*. Circulo de Belas Artes de Madrid, 2004. Primeiro Encontro de Artistas do Espazo-Arte El Dorado, 2005. Ciclo expositivo *sin.con.texto* ECAT (Espazo Contemporáneo do Arquivo de Toledo), 2005-2006. Instalación *994 minutos* M.P.Villaseñor. Centro das Artes Buero Vallejo de Alcorcón (Madrid), 2007.

Textos críticos: *J.Valverde*. 1985-1990. Deputación de Pontevedra, 1991. *Amelia Moreno*. Belgrave Gallery. Londres, 1998. *La expresión de la mirada. Diálogos con la luz*. Amelia Moreno. Círculo de Belas Artes. Madrid, 1999. *Paco Leal*. Rox Teixeira Galeria de Arte. Madrid, 2001. *Arqueología del no-lugar, El registro del tiempo*. F. Casás. Círculo de Belas Artes. Fundación Rodríguez Iglesias,

2004. *Sin.con.texto*. ECAT. Edita JCCM, 2006. *Breviario de intromisiones*. Instalación efémera de Fernando Sor-do e Ignacio Llamas. Deputación Provincial de Toledo, 2007. *Realidad-Ficción*, Rafa Angulo. Centro Cultural San Clemente. Deputación Provincial de Toledo, 2010.

Disipar el lamento, Ignacio Llamas. Galería Tolmo. Toledo, 2010.

Lorenzo, Fino (Baiona, 1962). Artista plástico. Leva expoñendo a súa obra, acuarela, gravado, escultura e instalación, de forma regular, a partir do ano 1987. Baixo o título xenérico de *Digresións*, ven desenvolvendo, desde o ano 2008, unhas series de abstraccións xeométricas que analizan formas e estruturas baseadas no caos e o azar. Diversos anacos desta liña de traballo foron expostos na Casa das Artes (Vigo), en 2008, e na Aula de Cultura Ponte de Rosas, en Gondomar, en 2009.

Como ilustrador, ten mais de trinta títulos publicados. Entre outros destacan, *Ondas de verde e azul*, 1994. *Iría e a lua*, 1997. *Os nosos versos*. Antoloxía, 1997. *Cuentos de Grimm*, 1998. *Contos maravillosos III*, 1999. *Merme-lada de fresa*, 2001 [I Premio Certamen Internacional de Álbum ilustrado, 2001] *Pequena mitoloxía de Galicia*, 2001. *Lorenzo Varela. Biografía e antoloxía*, 2005. *Adi-viñanceiro popular galego*, 2007. *A vida secreta de María Mariño*, 2007. *Palabras brancas*, 2008. *Bolboretas no papel*, 2008. Biblioteca Edgar A. Poe *Contos* (Catro volúmenes), 2009. *Ao pé da Laxa da Moa*, 2010. *O gato con botas*. 2010. *Recendos de aire sonoro*, 2011.

Desde 2008 leva, cos irmáns Antonio e Alfonso Soliño, a programación das exposicións de arte na Aula de Cultura Ponte de Rosas, sede do IEM.

Urbano Cambroner, Nuria. Licenciada en Historia da Arte pola Complutense de Madrid e restauradora de obras de Arte. Profesora de Historia da Arte para alumnos es-tranxeiros na Fundación José Ortega y Gasset-Marañón de Madrid. Desde o ano 2000 colabora co escultor Venancio Blanco e coa Fundación que leva o seu nome. Realizou diversas exposicións ao redor da obra de Venancio e escribiu sobre a súa obra e escultura contemporánea en xeral, destacando o traballo de investigación [DEA] titulado *Escultura figurativa de la segunda mitad del s.XX. El Grupo de los Seis Escultores*, onde por primeira vez se

analiza, en conxunto, o traballo realizado por Joaquín García Donaire, Benjamin Mustieles, César Montaña, Venancio Blanco, José Carrilero e Xesús Valverde.

Valverde Alonso, Antonio (Vigo, 1935). Naceu no seo dunha familia gondomareña, pasou a súa infancia a cabalo entre a cidade da oliveira e o Val Miñor, para logo asentarse a súa vida profesional en Madrid. Neto de Manuel Alonso Pérez, o que fora secretario do concello de Gondomar e un dos artífices administrativos das Escolas Proval e, tamén do mestre de obras Ángel Valverde Saines, da Cabreira.

Licenciado en Dereito pola Universidade de Santiago de Compostela. Foi un dos impulsores do primeiro cine club de Vigo. En 1972 trasladouse a Madrid para traballar nunha empresa familiar de elaboración de vidro. Despois faino nunha fábrica de produtos plásticos e dende ela impulsa a Asociación de Transformadores de Plástico de Madrid da que foi Secretario Xeral. Baixo a súa dirección a asociación estenderase ás dúas comunidades de Castela. En 1983 fúndase a Federación Nacional de Transformadores de Plástico e simultánea o cargo de Secretario Xeral co de director da revista *Fetraplast* ata a súa xubilación.

Mantivo sempre casa no Val Miñor. Na actualidade, aínda que segue a residir en Madrid, pasa, cada vez máis, longas tempadas entre nós.

O seu libro *O Cruceiro de San Campio*, editado polo Instituto de Estudos Miñoranos, foi merecedor do VI Premio de Xornalismo Nano Cambeiro concedido no ano 2009.

Valverde, Alba. Licenciada en Matemáticas pola Complutense de Madrid á vez que estuda Filosofía. Doutora en Xeometría e Topoloxía en 1995 cunha tese sobre as propiedades de simetrías das variedades euclídeas tridimensionales. Master en Museoloxía pola Reinwardt Academy de Amsterdam (2002) no que realiza unha análise sobre as formas de re-presentación da arte contemporánea non occidental. Colaborou como coordinadora da Unión de Asociacións de Artistas Visuais. Comisaria de dúas exposicións de Elena Colmeiro na sala Luzán de Zaragoza (2004) e na Casa da Parra de Santiago de Compostela (2007). Na actualidade é profesora na Facultade de Económicas da Universidade Autónoma de Madrid e traballa en investigación no campo de Teoría de Redes.

